

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Jur. dr *Ilmar Arens*, Stockholm: Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol 1
Lapp witchcraft in popular belief and in court 6

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. dr *Ake Daun*, Stockholm: Förortsliv. Ett genmäle 7
Karl-Olov Arnstberg: Zigenarens väg. Anmäld av fil. kand. *Agnete Hellberg*, Malmö 11
David Hannerberg: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Anmäld av docent *Sölve Göransson*, Uppsala 12
Axel Steensberg & J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. Anmäld av amanuensen fil. kand. *Sverker Norén*, Lund 15
Bo Lönnqvist & Ivar Nordlund (red.): Fiskare och fiskemiljöer. Anmäld av intendenten fil. kand. *Anders Björklund*, Stockholm .. 17
Marta Hoffmann: The warp-weighted loom. Ny uppl. Anmäld av fil. dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm 18

- Inga Wintzell: Så var barnen klädda. Anmäld av förste intendenten docent *Anna-Maja Nylén*, Stockholm 21
Bo Grandien: Drömmen om medeltiden. Anmäld av f. riksantikvarien professor *Martin Olsson*, Stockholm 22
Göran Graninger & Sven Tägil (red.): Historia i centrum och periferi 1—3. Anmäld av fil. kand. *Kurt Genrup*, Lund 28
Ove Arbo Høegh: Planter og tradisjon. Anmäld av arkivarien fil. dr *Sten-Bertil Vide*, Lund 29
Gilbert Svensson: Stildrag hos våra frankotecken 1—2. Anmäld av universitetslektor fil. lic. *Jan Peder Lamm*, Stockholm 30
Lars Svensson: Nordisk paleografi. Anmäld av *Sten-Bertil Vide* 31

KORTA BOKNOTISER

- Gottfrid Hintze: Lübecker in Schweden 32
Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde 32
Emigrationen och dess bakgrund 32

RIG · ÅRGÅNG 58 · HÄFTE 1

1975

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Presidenten *Sture Petré*n

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*

Intendent *Hans Medelius*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Ars- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1975

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol

Några rättsfall från 1600-talets domstolsprotokoll

Av Ilmar Arens

I äldre tider troddes lappfolket vara elakt, ondskefullt och "trollskt" samt fientligt inställt mot alla expanderande inkräktare på dess forna fria vidder. Misstänksamheten gällde framför allt lapparnas egendomliga med naturmysticism förknippade sedvänjor, läke- och botemedel¹ samt deras kultföremål, särskilt den s. k. trolltrumman. I sin beskrivning från 1672 omtalar kyrkoherden i Nedertorneå pastorat Joh. J. Tornæus denna som "detta diefwulka redskap".² En sådan trumma skulle enligt hans samtida kollega i Råneå Samuel Rheen brukas av lapparna för fjärrsyn och för att varsla om lycka eller olycka och för att bota och helbrägdagöra etc.³

Man trodde allmänt på 1600- och 1700-talen även i bildade svenska kretsar, att lapparna medelst trolltrumman efter behag kunde skada och även döda människor och boskap. Tydligt framgår detta bl. a. av den finske prästen och lappmarksmissionären

¹ Jfr Ilmar Arens: *Finnar och lappar i svensk troll-domstro på 1600- och 1700-talen enligt protokoll i Göta Hofrätts arkiv 1669—1776*, Historiallinen Arkisto 64, Helsinki 1969, s. 154 f., särskilt inledningen till uppsatsen angående mellersta och södra Sverige.

² Mag. Johannis J. Tornæi Beskrifning öfwer Torneå och Kemi Lappmarker, [förf. 1672] utg. av Sam. S. Loenbom, Stockholm 1772, s. 17. Jfr K. B. Wiklunds utgåva, Uppsala 1900, s. 29, och Ernst Manker: *Die lappische Zaubertrommel. Eine ethnologische Monographie*, Stockholm 1928, s. 27.

³ Samuel Rheen: *En kortt Relation om Lapparnes Lefwerne och Sedher, Widskiepelser etc.*, Uppsala 1897, s. 31 (Svenska landsmål 17: 1, 1897).

Gabriel Tuderus berättelse från 1670-talet gällande Kemi lappmark. Han skriver: "slå på trumban och laula till dess ringen stadnar på det rum der afguden noterat är, då skall han på samma ställe i Skogen offra, sedan far han till blåkulla . . . elliest kunna de med detta laulandet och trumbandet alla skada och olycka komma till wäga".⁴

Ur protokoll i Svea hovrätts arkiv skall här återges fyra rättsfall som ytterligare belyser uppfattningen på 1600-talet om lapsk magi och särskilt beträffande det s. k. "lapp-laulandet", trollsjungandet.⁵ Ett par av de relaterade fallen är tidigare kända men protokollen härom har publicerats bristfälligt och utan kommentarer.

⁴ En kort underrättelse om the Österbothnische Lappar, som under Kiemi Gebiet lyda, stält af Gabriele Tuderu, Upsala 1905, s. 16 (Svenska landsmål 17: 6, 1905).

⁵ Estnisk-finska substantivet "laul"- "laulu" med verben "laulma"- "laulaa" har egentligen betydelsen "sång", resp. "sjunga", Svensk-Estnisk ordbok, Tartu 1939, s. 743. Men till ovannämnda "laul(u)" har i svensk folkmun redan på 1600-talet tillkommit en särskild betydelsevariant, nämligen: att sjunga trollsånger, resp. trollformler, att signa (genom sjungandet), Elias Lönnroth [Finsk-svenskt lexikon] 1, Porvoo 1930, s. 900b. Denna "laulandets"-trollsjungandets förmåga — i den bofasta befolkningens ögon kraftigare och mer verkningfull än vanlig magi, dvs. signandet, besvärjelse om att utsäga ont, för att icke tala om ett passivare fenomen "ond önskan" — tillskrevs alltså på 1600-talet och senare envist lapparna.

1. *Axbergs socken, Örebro län och härad, 1632*

En vandrande lapp, Anders Nilsson, beskylls för att han "med diefwulskonst och Kycklerij skall hafwa henne, Pigan Kerstin Pedersdotter, S. Lystre [Axbergs sn] kommit dertill, att han hafwer haft henne uth på Marcken några Resor och lagdt rötter i hennes knä, patrat öfwer henne Fader währ några gånghor, item hafwer hängdt bräder i hennes kläder och så länge de hengde der kunde hon intet annat uthan lät honom giöra, huodh han wille" . . . [Men sedan] "Bråterna kommo dädan, fick hon ett sådant Samweth för det hon giordt hafwer att hon måtte sägia sina föräldrar".

Anders Nilsson blev "effter Gudz Lagh Lev: 20 [dvs. 3. Mosebok: 20] ifrån Lifwet dömbd". Om Kerstin Pedersdotter beslöts "effter hon wethlöös och fånigh warit hafwer sedan effter hon säger hon med Truldor war der till drifuen skötz och vp till wijdere ransakning och betenckiandhe".⁶

2. *Jokkmokks socken och tingslag, Lule lappmark, 1671*

Den 27 januari 1671 "stältes för Rätten, en gammall Lapp om sine 70 åhr, Joen Nilsson i Sirckeslacht, hwilken war beskyldh och tillwitt som skulle han undsagt Hr Samuels [dvs. kyrkoherden Samuel Rheens] drängh Peder Tomsson at giöra honom ondt medh Spådom, såssom och förgiöra och förtrulla be:te Hr Samuels booskap eller boohag. Hwar till Joen Nielson alldeles nekade." Men av vittnesmål framgår, att en viss "Nills Larsson och Hr. Samuels dräng Peder Tomsson woro skickade till Jon Nilsson, at fordra af honom

⁶ Riksarkivet: Svea Hofrätts arkiv, Renoverade domböcker. Örebro m. fl. län, 3 (1632), fol. 65.

någre SkiutzReenar till Proviantz opförande, tå Jon Nilsson därtill nekat hadhe, och i tredsko icke welat skiutza, hwar af förorsakades, at dhe kommo i träta medh Jon Nilsson, tå och han Jon Nilsson skall undsagdt och jättat⁷ Prästens drängh ondt och sedermera sagt, at han skulle förgöra Prästens Häst, hwilcket ock skedde, att Hr Samuels drängh blef i någre dagar siuker, doch kom han till sin förra hälsa igen, men Hr Samuels unge Häst eller fola störte."

Trots ihärdiga nekandet från den åtalades sida kunde rätten "i anseende till ofwanskrefne skähl och omständigheter" — och emedan vittnen, Nils Larsson och herr Samuel Rheens dräng — "stodo wid dheres förrige tahl, icke frija oftabe:te Jon Nilsson ifrå dedt 13. och 15. Cap. Högm. B. och wardt han således Sakfält till 40 m:r."

Såsom motivering för den fällande domen tjänade här enbart: "Ty den är illa troande⁸ som androm ondt jättar."⁹

3. *Torne lappmark, 1670—71*

På vintertinget i Torne Lappmark, Torneå stad, den 28 januari 1671 upptogs i Kronans befallningsman Arendt Graaps närvaro "det ährendet om Lauula som av Jon Nilsson i Siggewara¹⁰ och hanss Swäger

⁷ Jfr Knut F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltidsspråket I, Lund 1884, s. 638: "iätta — säga ja till, lofva" etc.

⁸ Jfr Söderwall, a.a., II: 1, s. 669: "troa — 1. lita på, 2. tro, sätta tro till, 3. tro, hålla för sant" etc.

⁹ Riksarkivet: Svea Hofrätts arkiv. Renoverade domböcker. Häradss m. fl. Rätters domböcker för 1671, Gävleborgs m. fl. län, vol. 19, fol. 666 f.

¹⁰ Jfr K. B. Wiklund, De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk, Uppsala 1910, s. 77: "Siggewara eller Lulleby (troligen: Österby) lappbys område omfattande den östra delen af Gällivare sockens område, som vid denna sockens bildande år 1742 afskildes från Jukkasjärvi."

Oluf Larsson ifrån Kautokeino¹¹ 1669 effterst i Marcknaden, i be:te Jon Nilssons Kotta, skole hafua föröffwat, hwarigenom Oluf Larsson oppegenom Rökehohlet på samma Kotta sades blifwit bracht, som Tings Protocollet aff den 1 Febr. 1670, där bredare vthwijser och inneholler.”

Båda de åtalade lapparna nekade naturligtvis till att ”hafwa någon laulande och trullsång brukadt.” Flera, uppenbarligen även svenska vittnen, blev framkallade. Dessa betygade dessvärre, att de ”intet kunna wetta eij heller förstodo dhe dheras” — dvs. lapparnas — ”laula och sång.”

Miraklet med ”laulandet igenom rökehohlet” löstes först genom ett vittnesmål av lappen Rasmus Olufsson, som blev genom ”Eeden explicerat” lydandes: ”Att han om en affton, sidst i Marknadstijden, gick in vthi Jon Nilssons Kotta, tå han fuller hörde att något folck där inne war, men effter där mörckt och Elden vthslächt war, kunde han inthet wetha, hwilka där inne wore mera än Oloff Larsson som öfwer Glöden stodh och sigh fasthölt vthi en stångh, som Kookegrytan plägar hängia uppå, Intet annat förmärckiandes, än han Oluff Larsson sielfkräffiandes wille begifwa sigh vpp genom Röökehohlet, men såsom han två gånger föll tillbaka och alena sigh eij uphielpa kunde, altså nödgades Erasmus: särdeles för hans enträgenheet skuldh och på dedh han i Ellden eij nedhfalla skulle: hielpa honom vpp genom Röökehåhlet thijt han äntligen wille, och sågh han att Oluff Larsson baarfotat war, men hwarest han togh wägen sigh begaff, sådan han vppgenom Röökehohlet hulpen bleff, kunde Erasmus intet wetha, emädan han där eij sådan qwar bleff, vndantagandes, hwad han elliest af andra kan hafwa

hördt andre afftonen där effter, nembl. att han skall begifwit sigh, uthaff sin drychenskap och fyllerij, på andra sijdan om Jukasjärfwi Träsket till sin ReenKotta.” I samklang därmed betygade också lappen Oluf Larssons hustru Agneta, ”att hennes Man kom samma Natt baarfootat tillbaka vthi Jons Nilssons Kotta [en avsevärd sträcka på ca. 1/2 mil.] som han bortgick, warandes aff Köldh illa skadder på sine fötter.”

Avgörande för domstolsbeslutet i detta fall är tingsnämndens i Torneå uppfattning. Nämligen ”bleff af Nembden sagt, att Lapperne uthi dryckesmål pläga gemeenligen laula och siunga, men icke wetandes, att dhe där medh hwarandra någodt ondt hafwa tillfogat, ehuruwäl deres sångh sällsam och underligh är”. Vidare fann nämnden, att ”aldenstundh i denne Sak sådana Skiähl och bewijs eij produceerade äre, som kunna bebiuda desse Lappar Jon Nilsson och Oluf Larsson till något truldombs föröffwande, förmedelst Laula och siungande . . . dy blefwo förbe:te lappar för detta rychtet endledigade och frijgiorde.”

Men i slutklämmen förmanades de åtalade lapparna av rätten ändock ”alfwarligen, att dhe medh sådant Laula, som Gudi misshageligit och til förtörnelse är, här efter aldeles affstå skole”. Men ”hwar annorlunda förspories, skole dhe behörligen affstraffuade warda.”¹² Paradoxen och det groteska i detta uttalande ligger däri, att ordet ”laula” hos Lulelapparna användes speciellt i betydelsen ”kyrkosånger”.

4. Kuusamo socken, Kemi lappmark, 1671

Ett annat, vida allvarligare fall av rätts-

¹¹ Kautokeino, numera namn på härad i Finnmarks fylke, Norge.

¹² Riksarkivet: Svea Hofrätts arkiv, Renov. domb. Gävleborgs m. fl. län, vol. 19, fol. 670—671.

övergrepp mot "lapp-laulandet" jämte användandet av "lapptrumman" skall här till sist relateras. Även detta är från år 1671, men själva den aktuella händelsen ligger ca 4 à 5 år tillbaka i tiden.

Den 8 mars 1671 "höltz lagha ting /för/ Cuolajärfwi, medh Kittika och Mansjälck Byar". Svenska kronans befallningsman, den ovannämnde Arendt Graap, "praesenterade Kiemi Lappmarcks Predikantens Wällärde Hr Gabriel Tuderu och Kyrkiowärdens Oluff Olufssons i Kittka Attest, daterad den 3 Januarij 1671, . . . förmälendes att Aikke Aikiesson i Kittka, hafwer för honom H:r Gabriel . . . bekändt, att en bonde ifrå Kiemi i Mordula, Tobias be:dh, för en tijdh sådan anmodat honom, dedh han förmedelst sin Trullkonst wille skaffua godh Laxlycha, loffuandes honom: där han hans begäran skulle efterkomma: en Fåårskins Pälss för omaket. Men emädan bonden intet fullföljde sin loffwen, och doch likwähl genom hans Konst fått godh Laxlycha, hafwer han bracht förb:te bonde ifrå lifwet, widh samma Patu¹³ som Laxen fångdes".

Alltså: lappen Aikie Aikiesson i Kittka, ca 80 år gammal, blev dragen inför rätta och han bekände "effter wijdare inquisition, och sådan han förmant bleff, sanningen att bekänna, . . . att sandt war, dedt en bonde ifrå Kiemi och Mordula Tobias be:dh, wijdh pass för 4 eller 5 år sädhan [alltså ca 1666—67] hafwer anmodat honom, dedt han förmedelst sin Trullkonst, skulle skaffua honom godh laxe lycha, och derföre loffuat honom en Fåårskins pälss".

Rätten frågade lappen, om han då verkligen skaffade "denne Tobias godh laxelycha"? Lappen svarade därpå naivt: "att

sålunda medh hans trullkonst skedt är", och "att han denne Konst förmedelst Trumma och Laula eller siungande brukat, som honom, medh mycket annat han där medh sigh och andre önskat och gjordt, i hans Vngdoms dagar aldrih skall feelt slagit."

Vidare, på tillfrågan: om han genom sin "trulldombs Konst, hafwer bracht ofwanbe:te Tobias ifrå lifwet?", måste lappen bekänna, att "alldenstundh han sin satisfication och fulla betallningh, för Laxelychan han honom gjorde, icke ehnrådt och bekommit hafwer, hwarföre och han förordhsakat bleff, att föröffwa Trullkonst emot honom medh trumma och laula, så att han ej annat weth, än Tobias derigenom, andre Sommaren näst där effter, af sin egen laxepata i Ellfwen fallen och drycknat ähr". Vidare berättar samme Aikie, att även en finne, Nickarin Kaupi, från Kemi socken, skulle honom samma sommar "i SuolaJärfwi sagt, tå Tobias således omkom och drycknade".

Av tingsrätten tillspordes lappen: "hurudana ord och formalier han widh Trumslændet och Laula brukat hafwer, tå han skulle förmå bonden godh Laxelycha?" Men den 80-årige lappen swarar, att "han sigh nu warande på sin höga ålderdom, icke kunna minnas, huru han laulat hafwer, han skall och för trij åhr sådan Trumman afstådt, effter han icke längre mechtade hålla henne i sin wenstra Hand; Men dedt bekände han och sigh påminna kunde, att 5 Messingz ringar lägges på trumman när Spelet angåår, och löpa desse ringar, af Trummeslagh och dundrande, omkringh på Trummeskinnet, till dess dhe äntligen på ett wijst afmålat beläte eller märcke stadna, hwar effter en weth, hwadh han winna och fåå kan, Och sådan lossna ringerne icke mera af något Trummeslagh och

¹³ Enl. J. E. Rietz, Svenskt dialekt-lexikon I, Lund 1867, s. 496b: "Pate I. m. stängsel af störar i sjö eller elf för att fånga lax".

dundrande, förr än dhe medh handen löös tagas måste”.

Senare tillfrågades han av tingsrätten: ”medh hurudan Konst, han Tobias ifrå Lifwet bracht hafwer?” Därpå svarade den 80-årige lappen, ”att han laulade någre ordh ondt, dhem han eij heller minnas kan, slogh Trumman, så att Ringarne gingo nedhföre, där Helfwetit och den onda afmålade ähro; Och vice versa, när en will giöra den andre, dedh gott ähr, lager han så, att Ringerne gåå vpföre, derest Änglar-na, Sohl, Månat och Stiernorne afmålade ähro”.¹⁴ Denna farliga ”maleficia” skulle lappen Aikie Aikiesson lärt av sin fader, när han var omkring 10 år gammal. Fler ”bekännelser” kunde rätten icke få ut av gamlingen.

Men ”aldenstundh Aikie Aikiesson i Kittka, *offuenteligen tillstodh sigh brukat trullkonst emot en Kiemi bonde i Mordula*, Tobias be:dh, så att han eij annat wijste, än han ordhsaken war, att bonden wijdh sin egin Laxepata brachtes lijfwet ifrå och druncknadhe, dy bleff han, i krafft af dedt 6 Cap: HöghM:s B: Landzlagen, dömdh att mista lijff sitt och steglas.”¹⁵

Den ovan omtalade prästmannen J. J. Tornæus har tydligen blivit underkunnig om händelsen i fråga genom någon berättelse i andra hand och av honom återges denna historia i viss mån förvrängd och på ett sådant sätt att den — i den begränsade utsträckning hans manuskript blivit känt — kan ha kommit att ytterligare skärpa de svenska rättsinstansernas beslut i trolldomsfall ännu en tid framåt.

Tornæus berättar alltså: ”Såsom denna

förflutna Winter år 1671, uti Kemi mark äro många trullkarlar yppade, de där mycket ondt gjordt hafwa, lärde af sina Fäder . . . Ibland hwilka trull-Lappar war en sina 80 år gammal, sade sig den diefwulka Konsten hafwa lärt af sin fader på sit 10:de ålders år, Densamme bekände sig hafwa uti Kemi Socken år 1670 förgjordt en Bonde, att han föll uti forssen, för et par Wantar skull och blef borta”.¹⁶

Med hänsyn till den ännu på 1670-talet rådande blindstupida trolldomstron, vilken vantro omfattades även av högre svenska rättsinstanser och ämbetsmän¹⁷, skulle det icke förvånat, om 80-åringen verkligen blivit steglad. Emellertid blev utgången av den aktuella historien en annan enligt vad Tornæus uppger: ”Han [dvs. lappen Aikie Aikiesson] blef dömd från lifwet och fängsligt nedförd; men då han skulle i Landsens fängelse till Pitheå, trullade han sig sielf ihjäl, ty när han frisk och sund sattes i Släden, blef han död in puncto, som han förr hade sagdt, at jag kommer aldrig under Skarprättarens hand . . .”

Osannolikt var det säkerligen icke, att den 80-årige lappen kunde frusit ihjäl på den långa slädfärden till Piteåfängelset, eller att han helt enkelt intagit något slags dödande gift. Omöjligt är det inte heller, att lappen kan ha försatt sig i medvetlöshet, trance, som ingick i lapparnas ännu under 1600-talet icke utrotade schamanistiska religion.¹⁸

De rättsfall som ovan återgivits kan kan-

¹⁴ Det handlade alltså om en lapptrumma av ”nordligaste typen”, emedan ”sydligare typen” enligt Vorren-Manker (*Die Lappen*, Oslo 1961, s. 92 f) var mera naturetymologiskt betonad.

¹⁵ Riksarkivet: Svea Hofrätts arkiv. Renov. domb. Gävleborgs m. fl. län, vol. 19, fol. 680 ff.

¹⁶ Enl. i not 2 a. a., s. 22; jfr även Isak Fellman, *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och Lapparne I*, Helsingfors 1910, s. 382 ff.; där motsvarande protokoll har blivit återgivet med några få avvikelser från här föreliggande utskrift.

¹⁷ Jfr Arens i not 1 a. a., s. 162, not 20.

¹⁸ Israel Ruong: *Samerna*. Stockholm 1969 s. 67.

ske i viss mån åskådliggöra i vilken omfattning den svenska rättssynen ännu på 1670-talet influerades av en närpå grotesk troll-domstro och vidskeplighet. Detta har i sin del bildat grunden för här och där i Sve-

rige ännu sent florerande vanföreställningar speciellt om lapparnas och även finnarnas förmåga att bedriva olikartad "maleficium" och alla sorters elakartad "svart magi".

Summary

Lapp witchcraft in popular belief and in court

Some cases from 17th century law reports

In olden times the Lapps were considered evil and proficient in witchcraft. People were suspicious, in particular, of the so-called troll-drum. Even cultured Swedes in the 17th and 18th centuries generally believed that, with the aid of the drum, the Lapps could harm and even kill people and cattle (footnotes 1—4).

From reports in the archives of the Svea Court of Appeal, the present author produces four cases which throw additional light upon the belief in Lapp witchcraft and the so-called "laulande", the troll-singing.

1. A Lapp was accused of having practised witchcraft on a girl and was sentenced to death according to Leviticus, chapter 20.

2. The vicar of the parish sent his farm-hand to demand from a Lapp that he delivered some reindeer for carting. The Lapp refused, threatening to do harm to the farm-hand and destroy the vicar's horse. The farm-hand was ill for some days, and the vicar's colt fell. A heavy fine was imposed on the Lapp.

3. After a fair, two Lapps, brothers-in-law, were charged with having practised "laula" in the tent of one of them so that the brother-in-law had been carried away through the smoke outlet. A witness later gave an explanation: it was he who, at the urgent request of the drunken Lapp, had helped him out through the outlet. The Lapps were acquitted but were severely exhorted to refrain from "laula" as being something displeas-

ing to God. If not, they would be punished. The author points out that there is a paradox in this since the word "laula" is also used meaning a church song.

4. A Lapp about 80 years old had confessed that a farmer had asked him to give him success by witchcraft in his salmon fishing. The Lapp had been promised a sheepskin coat for his trouble. The farmer had had good luck in his fishing but had not given the Lapp the coat. The Lapp admitted that, since he had been done out of his payment, he had practised "witchcraft on the farmer by drum and laula" and believed himself that, as a result, the farmer had fallen from his own salmon trap and been drowned. The Lapp gave a detailed account of how he had employed his drum. He was sentenced to be executed and broken on the wheel. — A contemporary clergyman, J. J. Tornæus, had apparently heard of the event second-hand (footnote 2) but relates it in a distorted way which, according to the present author, may have made severer the decisions of the courts in cases of witchcraft. The same informant also tells us that the Lapp "conjured himself to death" on the way to prison.

The belief in witchcraft and the superstition of Swedish law courts instanced here have, according to the author, formed the basis of the delusions—existing here and there in Sweden at a very late date—as to the power of Lapps and also Finns of practising "black magic".

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Förortsliv

Ett genmäle

Av Åke Daun

Docent Börje Hanssen recenserade min avhandling *Förortsliv* i *Rig* 1974 s. 93 ff. Vänligt nog erbjöd mig tidskriftsredaktören att göra ett genmäle i nästkommande nummer. Jag var då extra bunden av arbete, men låt mig också bekänna att jag tvekade inför uppgiften att bemöta en så emotionellt laddad recension. Med stora och små ämnen staplade på varandra tycktes den vara skriven i affekt. Det var trist att läsa ironiska formuleringar och förvrängningar av den typ som förr var vanliga i akademiska gräl.

Hanssen ordar mycket om socialantropologen Fredrik Barth och "Bergen-skolan", som Hanssen kallar denna anti-funktionalistiska forskning som verkligen inte bara har hemortsrätt i Bergen. Visst är det så att Barth mer än andra givit mig teoretiska impulser, men avhandlingen är långt ifrån någon "katekesmässig" tillämpning av Barths idéer, vilket Hanssen tycks tro, inte ens ett försök i denna riktning. Utan att veta vad Barth menar skulle jag gissa att han står rätt främmande både för avhandlingens allmänt socialpsykologiska inriktning och ännu mer för de motivationspsykologiska resonemangen. Barths speciella transaktionsmodell, som Hanssen ägnar stort utrymme åt, har jag knappast alls försökt använda. Det närmaste jag kommer denna är i de utbyteteoretiska diskussioner om värdegemenskap, som snarare brukar tillskrivas Homans. Barths modeller är sannerligen inte av Gud givna och det existerar också en kvalificerad kritik av Barth, men Hanssens invändningar kan inte insorteras i denna. Det vore mig fjärran att antyda att recensenten skulle sakna intellektuell kapacitet att kritisera forskning, vars premisser han inte accepterar. Vad jag vill säga är att det inte är så lätt att snabbt tillgodogöra sig ett veten-

skapligt tänkande, som så fundamentalt skiljer sig från den struktur-funktionalistiska antropologi och positivistiska sociologi, som alltjämt dominerar internationellt.

Jag skall i detta genmäle inte bemöta alla Hanssens anmärkningar utan bara ta upp sådana frågor, som jag tror har allmänt intresse.

1) Hanssen skriver om Barth att denne i sin generativa modell "framför allt velat anknyta handlandet till vissa grundläggande variabler, vilka rentav kallas determinanter för standardiserande beteendemönster. Dessa determinanter är värderingarna". Detta är ett exempel på Hanssens bristande förståelse av den generativa modellen. Värderingar och *erfarenheter* är handlingsorienterande faktorer, medan beteendemönstret är beroende av såväl människors *personliga resurser* som *situationens villkor*.

2) Hanssen beskriver den generativa modellen och noterar att en förklaring av det sociala handlandets former "skall uppnås genom att man beskriver de processer, som genererar handlingarna". Detta är korrekt, men fortsättningen är missvisande. Där står att med "process menas de sekvenser av interaktion som systematiskt bestäms av ömsesidighet (reciprocitet)". Eftersom Hanssens recension i *första hand* är en kritik av min avhandling är denna beskrivning av transaktionsmodellen ganska ovidkommande, emedan sådana s.k. utbyteteoretiska resonemang (som även är välkända hos Homans och Blau) förekommer mycket litet i avhandlingen. Hanssen hänvisar inte till någon punkt i avhandlingen, där ett sådant synsätt tillämpas. Jag har inte alls gjort det i analysen av den familj som Hanssen

tar upp för att demonstrera Bergen-modellens "olycksbringande verkan". Att man gör generativa processstudier innebär inte att man behöver acceptera Barths transaktionsteori.

3) Hanssen gör ett stort nummer av de resone-mang, som handlar om teorin att människorna skapar sin värld efter sina idéer, under det att idéerna är produkter av den tillskapade verkligheten. Denna dialektik i samhällsutvecklingen omtalar Hanssen som en modell som "låter den beroende och oberoende variabeln byta plats allteftersom det passar". Idén om den ömsesidigt påverkande relationen mellan idévärlden och samhället brukar ibland omtalas som Karl Marx viktigaste bidrag till sociologin, inte som Fredrik Barths bidrag, vilket Hanssen tycks tro.

4) I avhandlingens avsnitt om den generativa modellen använde jag mig av en intervjuad familj som illustration av tankegången. I detta försökte jag begripliggöra makarnas positiva inställning till ett lokalt fritidsprojekt för barn. Jag påstod att man på basis av *en rad* specificerade omständigheter kunde härleda den förväntan, med vilken makarna såg fram mot sin medverkan i projektet. Hanssen underkänner samtliga av de omständigheter jag nämner som delförklaringar och rubricerar "bevisföringen som exempel på inadekvata förklaringsmodeller".

Jag skall ta upp några av anmärkningarna till närmare granskning för att visa innebörden av dessa, både empiriskt och teoretiskt. Hanssen skriver t. ex. att det aldrig "framstår som självklart att fyrabarnsfamiljer är mer familjecentrerade än andra; snarare brukar det vara tvärtom, dvs. ju fler barn ju öppnare relationer till omvärlden". För att vara på den säkra sidan har jag diskuterat denna fråga med en specialist på området, psykologiprofessorn Lois Hoffman vid University of Michigan. Hon hävdade, liksom jag själv, att det finns all anledning räkna med att många barn har en praktiskt begränsande inverkan på umgängesliv och även att denna begränsning gynnar kognitiv orientering *in mot familjen*. Hon tillade att denna tendens förstärks av att det sociala behovet tillfredsställs snabbare för flerbarnsmakar då de umgås med vänner, därför att detta behov redan förut fått ett starkt gensvar genom den dagliga samvaron med barnen. Någon sådan teori som den av Hanssen fram-

förda hade Lois Hoffman däremot aldrig tidigare mött. Snarare fanns det iakttagelser som gick i rakt motsatt riktning, nämligen av blyga individer som föredrar att skaffa sig en stor familj, eftersom de i samvaron med barnen inte besvärats av de hämningar som de har bland vuxna. Detta är ett exempel på Hanssens empiriskt ohållbara anmärkningar. Samma sak kan sägas om hans invändning, då jag erinrar om skiftárbetes umgångsbegränsade effekt: "Inte heller har det visats att män som tidigare haft skiftarbete har särskilt dåliga mellanmännsliga relationer utanför familjen". Man torde inte behöva ha erfarenhet av arbetslivets sociologi för att fatta detta, i synnerhet inte om man läst avhandlingens beskrivning av umgängeslivets villkor i storstaden. Jag får ändock nämna Gardell och Nilssons pågående forskning om "sociala effekter av arbetstidens omfattning och förläggning". En publicerad studie är Mann & Hoffman: *Automation and the Worker* (New York 1960).

Intressantare är dock den teoretiska innebörden av en rad av Hanssens anmärkningar. Han skriver t. ex. "Hustruns kvällsplugg behöver inte heller *i och för sig* (min kurs.) utesluta grannkontakter". Ett annat exempel: "Det (fritidsprojektet) sades vidare avse barn i den aktuella familjens egen åldersgrupp ... Men hundratal andra familjer hade också barn i av projektet åsyftade åldersgrupper". Vad som tycks föresväva Hanssen är en naturvetenskaplig kausalrelation av typen "om A så B". Men när det gäller kulturellt beteende existerar nästan aldrig sådana enkla orsaksrelationer. Hanssen skriver "i och för sig", vilket betyder att han önskar sig en *tillräcklig* handlingsutlösande faktor. Poängen i mitt resone-mang är däremot att kvällsstudier utgör en *begränsande* faktor (vilket har stöd i flera intervju-utsagor, inte bara från denna familj). Samma teoretiska innebörd har argumentet: "Men hundratal andra familjer hade också barn i av projektet åsyftade åldersgrupper." Vad som är relevant är emellertid att sannolikheten är större att föräldrar till barn i denna åldersgrupp skall fatta intresse för projektet än t. ex. småbarnsföräldrar. Vill man vara välvillig kan man säga att Hanssens anmärkningar i detta sammanhang är uttryck för en helt annan vetenskapssyn, en naturvetenskapligt inspirerad positivism.

5) På basis av en telefonintervju med kvinnan i

den aktuella familjen som Hanssen gjort levererar han "en alternativ förklaringsmodell, som tar med traditionens betydelse för individen (och som) kan te sig minst lika plausibel som författarens rekvisita från den omgivande situationen". Vad Hanssen säger sig vilja förklara är varför kvinnan, som kom från borgerlig miljö, kunde välja en chaufför till äktenskapspartner, varför makarna hade en avvisande attityd till hans släkt och mot grammarna och varför deras livsstil och hemmiljö präglades av önskan om socialt avancemang. Mitt svar måste bli att jag faktiskt inte försökt förklara någon av de här nämnda omständigheterna, utan frågan gällde makarnas positiva inställning till fritidsprojektet.

Intressantare än att Hanssen inte uppfattat frågeställningen är den teorisynt som kritiken vittnar om. Från mitt perspektiv saknar Hanssens utläggningar poäng, *därför att de inte motsäger min egen analys*. Allt vad han säger "faller på plats" från mitt perspektiv, men från Hanssens synpunkt tycks möjligheten att ge alternativa förklaringar vara en svaghet. Jag vill gärna hänvisa till ett avsnitt i en doktorsavhandling (K.-Å. Johanssons När doktorn gjort sitt, Pan 1974), rubricerat Hermeneutik och kunskap. Att Hanssen mycket litet förstått av analysättet uppenbaras då han visar sig tro att de faktorer jag nämner är "meddelarnas egna förklaringar av sina beteenden", och då han kritiserar mig för att inte "göra dem till föremål för en speciell metodologisk analys". Sanningen är att frågan om *orsaken* till makarnas intresse för fritidsprojektet inte med ett ord berördes under intervjun, endast intresset som sådant. Förklaringen är helt och hållet byggd på informationer, som intervjupersonerna lämnade som svar på helt andra frågor.

Bortsett från denna fundamentala missuppfattning erinrar Hanssens anmärkning om två principiellt olika målsättningar inom humanforskningen. Å ena sidan har vi den som önskar uppvisa samband och strukturer, vars logik är okänd och kanske inte heller fattbar för lekmannen (sociologisk positivism, antropologisk strukturalism). Å andra sidan har vi målsättningen att sammanställa individernas egna erfarenheter och andra data på ett sådant sätt att lekmannens medvetenhet om sig själv ökas (Verstehen-sociologi, kritisk antropologi).

6) Hanssen kritiserar mig för att jag använt ett

avvikande fall som exempel. Han begår därvid misstaget att jämställa mitt argument rörande studiet av mekanismer, som leder till olikheter, med definitionen av etnologin som ett studium av kulturell variation — vilken han också ogillar. Denna definition avser den etnologiska vetenskapen som helhet (t. ex. förortsliv i Vårberg och på Reimersholme, livet bland bohusfiskare och bland olika grupper i 1600-talets Österlen), på samma sätt som antropologin i en nyutkommen lärobok (av Conrad Kottak) försetts med underrubriken The exploration of human diversity och Knut Weibust kallat en bok Kulturvariation i Sydeuropa. Studiet av avvikande individer har föga med detta att göra. Valet motiverades av att mängden detaljinformationer om den aktuella familjen möjliggjorde en mångsidig exemplifiering av ett tidigare i allmänna ordalag redovisat resonemang. En viktig poäng är dock att analys av undantag ofta belyser den mekanism, som leder till regelmässigheter.

7) Jag har ansett det vara nödvändigt att stärka sambanden mellan vetenskap och samhället utanför universitetet. Av detta drar Hanssen en nonsens-slutsats: "Vetenskapliga noter borde sålunda snarare placeras i vetenskapliga tidskrifter än i gradualavhandlingar". Avhandlingen innehåller de facto en omfattande notapparat, men kanske är det orätt av mig att kritisera en lapsus. Vad jag pläderat för är ju just utnyttjandet av möjligheten att i notapparaten göra de teoretiska och vetenskapshistoriska referenser, som saknar betydelse för huvudresonemangen. Det gäller alltså att inte belasta den löpande texten med sådant stoff i böcker, vars ämne har intresse utanför fackkretsen (och för övrigt bekostas av människor utanför densamma). Vad jag yttrat om vetenskapliga tidskrifter är att dessa nästan enbart vänder sig till fackmännen, varför sådana hänsyn där inte är nödvändiga.

Hanssen har emellertid inte förstått kärnfrågan, den som gäller vetenskapens ställning i samhället. Om man får döma av hans formuleringar och hans kritik av de uråldriga slagorden "strunta i statistiken" och "bort med metoderna" tycks Hanssen vara okunnig om den intensiva debatt om vetenskap och politik som förts sedan slutet av 1960-talet. Hanssen påstår oriktigt att jag sagt att jag "inte främst velat presentera ett strikt vetenskapligt arbete utan ett populärvetenskap-

ligt". Formuleringen röjer att han inte känner till de olika uppfattningarna om vad som bör räknas som ett "strikt vetenskapligt" arbete. Det finns åtskilliga exempel på sådana meningsmotsättningar. Ett par kan nämnas från amerikansk psykologi, där man ställt frågan om klinisk psykologi är strikt vetenskaplig och om psykologisk aktionsforskning är det. Skall det anses "vetenskapligt" (dvs. akademiskt *comme-il-faut*) att forska *för* samhället och inte bara *om* det? Sättet att presentera forskningsresultaten är av betydelse i det sammanhanget. Den (utmärkta) genre som kallas populärvetenskap berörs inte direkt av de åsiktsbrytningar det här är fråga om.

8) Hanssen anmärker på avhandlingens under rubrik: en etnologisk studie av kulturell förändring. Jag tillstår gärna att underrubriken är missvisande, nämligen om man med förändringsstudie enbart förstår en studie av stegvisa förändringar i ett tidslopp. Men en förändringsstudie kan även göras genom att man visar hur ändrade förhållanden i en rad avseenden (t. ex. beträffande bostadsmarknad och hushållsekonomi) resulterar i förändrade levnadsformer i en viss ortstyp, i detta fall storstadens utkantsbebyggelse. Avhandlingen syftar alltså till att ge ett antal svar på frågan varför stadskulturen förändrats så kraftigt under några decennier, om man jämför livet i den gamla industriförorten med livet i den nutida bostadsförorten. Detta betyder sociala och kulturella processstudier i två tidsplan, vilket Hanssen inte uppfattat, eftersom han kritiserar

mig för att inte "försöka genomlysna några sociala och kulturella processer". Hanssens snäva processbegrepp är litet passé, vilket kanske inte gjorde så mycket om det inte hindrade honom från att förstå att även mycket seglivade traditionella beteenden alstras av en process i ett tidsplan, där både nytillkomna och från äldre tid bevarade förhållanden är verksamma.

9) Var Reimersholme verkligen en typisk stockholmsförort 1920, frågar Hanssen. "Var det inte snarare en motsvarighet till brukssamhällen på landsbygden?" Svaret är att de samhällen som växte upp, då industrierna flyttade utanför tullarna, just var områden av Reimersholmes typ: Liljeholmen, Nynäs, Gröndal, Årstadal m. fl. Sådana tillkom från 1870-talet, och ända fram till början av 1940-talet bevarade Reimersholme karaktären av ett sådant traditionellt utkantsområde med fabriker och arbetarbebyggelse. Likheterna med landsbygdens brukssamhälle är en del av dessa områdens särprägel och gör dem särskilt intressanta. *Det är som bekant det lokala grannskapslivet av brukssamhällskaraktär som man inom 1960-talets byalagsrörelse ville inplantera i de moderna förorterna, och stadsplaneringsdebatten går alltjämt i denna riktning.* Att i stället för Reimersholme jämföra med en gammal borgerlig förort — t. ex. Djursholm — som Hanssen föreslår vore helt säkert intressant, men det ligger utanför det här skisserade stadshistoriska perspektivet.

Karl-Olov Arnstberg: Zigenarens väg.
Essä om en minoritet. Foto: *Tommy Goldman*. LT:s förlag, Stockholm 1974.
144 s. + 32 pl.

Karl-Olov Arnstberg säger i sitt förord, att ovan angivna bok baserar sig på ett fältarbete som han och fotografen, Tommy Goldman, gjorde under 14 dagar i Åbo. Han meddelar vidare helt glatt, att på grund av språksvårigheterna så hade han koncentrerat sig på att tala med tjänstemän hos Åbo stadsförvaltning, medan fotografen tog sitt bildmaterial hos zigenarna. Det är ganska förståeligt av författaren att sedan kalla boken *Zigenarens väg*. Den borde nog, vilket även stöds av dess innehåll, ha kallats "De finska zigenarnas väg och deras problem i det finska samhället". Författaren har visserligen även verkat som lärare under viss tid på en av de svenska zigenarskolorna, men erfarenheterna härifrån har tydligen varit av mindre betydelse.

Tommy Goldmans bildmaterial ger en fin inblick i de finska zigenarnas liv. I första delen av boken, den som handlar om zigenarnas ursprung, vandringsvägar och historia, är uppgifterna härom i stort sett korrekt återgivna från de gamla kända källorna. Men eftersom en stor del av zigenarnas nuvarande attityder härstammar från ca 1 000 års vandringsliv, så borde nog denna del ha fördjupats. Jag tror även att redogörelsen för zigenarnas historia hade vunnit på att komma i kronologisk ordning.

Författaren framför tesen att ordet *zigenare* är så belastat och infekterat, att vi måste börja om från början. Han föreslår därför att vi skall kalla dem *romer* efter romanés-ordet *rom* som betyder människa eller man. Författaren säger: "Vi ska lära känna romerna, ett okänt folk med ett okänt namn". Det där tror jag inte ett ögonblick på. Det är ju bara att sticka huvudet i busken. Det påminner om de relativt nya "snälla" orden i svenskan såsom svagpresterande, lågkonsumerande och friställld.

Min erfarenhet, byggd på åtta års arbete som lärare och kurator för svenska zigenare, säger mig, att zigenarna själva inte vill att andra skall använda några romanés-ord såsom *rom*, *romni* eller *gajé*, de vill helt enkelt ha romanés för sig själva, det är deras "hemliga språk". När förf. är inne på romanés kunde han kanske även tagit upp ordet "tjej", som ju ingår i vårt dagliga språk.

Tjej är emellertid romanés och betyder där flicka av zigenisk härstamning. I stället för att ändra namn på zigenarna vore det mera positivt om vi, som känner, förstår och tycker om denna lilla, mycket intressanta minoritet, genom upplysning kunde få till stånd en attitydförändring och ett mera avdramatiserat innehåll i ordet *zigenare*.

Förf. talar även om det utmärkande för några av de olika zigenarsläktena. Så nämner han släkten *Kalderash*, där männen traditionellt sysslar med koppar- eller guldsmede. Det kunde ha varit intressant att nämna att kopparslagare på ryska heter *kaldaras* och att detta släktnamn är väl känt i Sverige på en zigenarsläkt som kommit från Ryssland.

Beträffande släkten *Lowara* gör sig förf. skyldig till en svår feltolkning. Han säger att denna är "laggivarna" och påpekar att *love*=lag. I *Gerdman & Ljungbergs* avhandling — som förf. dessutom har med i sin källförteckning — står (s. 281 A) bl. a. följande: *Lovari* (tysk) *zigenare*, ofta hästhandlare. Vidare: *Leäm borí katar le lovareä*, vilket översattes "We took as a daughter-in-law one of the german gipsies". Förf. kan väl inte ha dragit slutsatsen att *Lowara*-släkten utgöres av laggivare med ledning av ordet *law* i den engelska översättningen? Att *Lovari*-zigenarna från början varit hästhandlare och sedan kommit att stå för handel och köpenskap överhuvud, anser jag vara betydligt rimligare än författarens tolkning. Vi vet även att romanés-ordet *lové*, som är närbesläktat, betyder pengar.

Förf. beskriver även de europeiska zigenarnas hemska öden under det senaste världskriget men påstår att de skadestånd som efter kriget lämnades till judar som ersättning för deras år i koncentrationsläger inte skulle ha kommit zigenarna till del. Detta är fel, jag känner personligen två norska och en svensk zigenare som fått ersättning med ca 100 000 kr var, dvs. ca 20 000 per år.

Det mest angelägna problemet med denna lilla minoritet är dock deras framtid. Förf. talar huvudsakligen om de finska zigenarna men drar slutsatser som måste tolkas som allmängiltiga ur förf:s synpunkt, i varje fall gälla även för flera andra länders zigenarpopulationer, exempelvis den svenska. Förf. säger: "När vi misslyckas med att omforma de annorlunda, eller inte längre tillåter oss att mörda dem, fördriva dem och stänga dem ute, måste vi behärska dem. Den mest primitiva formen är då att smida dem i slaveriets

bojor men det finns också andra sätt. Vi kan bygga reservat eller — vi kan tvinga dem att bli som vi”.

Författaren menar, eftersom vi inte kan tvinga dem att bli som vi (för då skulle de ju mista sin särart), så återstår alltså reservatet. Jo, mycket riktigt, författaren dammar friskt av Lo-Johanssons tes från 1929 som går ut på att vårt samhälle borde kosta på sig en sådan anomali som den zigenarna utgör. Men hur skulle detta med reservat ordnas? Hur skulle det gå med de zigenarbarn, som gått i den svenska skolan i åtskilliga år? *Detta är viktigt.* Genom skola och kamrater har de redan tagit ett stort steg mot vårt sätt att leva och i stor utsträckning anammat våra värderingar. Naturligtvis har de kommit i kläm mellan två kulturer, men den anpassning som på detta sätt pågår kommer säkerligen att successivt minska problemen. Att lösa frågan på förf.:s sätt genom reservat eller — som det i ett senare avsnitt framkastas — genom speciella zigeniska yrkesskolor för utbildning i konsthantverk och musik är i båda fallen lika omöjligt och innebär att man vrider klockan tillbaka för den unga zigeniska generationen.

Förf. säger: ”Att förmedla kunskap är oändligt lätt i jämförelse med att förmedla insikt. Framställningen är ett försök att förmedla insikt”. Förf. talar i boken mycket ofta om den zigeniska kulturen men med undantag för några rader om ”kris” (rättegång) och ”marimé” (uteslutning) får man tyvärr inga påtagliga exempel på denna zigeniska kultur som enl. förf. till varje pris skall bevaras. Jag menar, att om man vill förmedla insikt om detta folk, borde läsaren få någon kunskap om deras mycket intressanta och helt unika kultur, seder och bruk samt föreställningsvärld. Fortfarande denna dag håller de svenska zigenarna, och detta gäller även de flesta av de utomnordiska zigenare jag kommit i kontakt med, benhårt på sina seder, bruk och föreställningar kring födelse, giftermål, sjukdom, död. Ett litet exempel bara: Varför är det oförlåtligt att ge levande blommor till en sjuk zigenare? Jo, därför att det i klartext betyder: Måtte du vissna och dö som dessa blommor! Dessa seder och bruk är inte historia. Det är något jag upplevt ibland dem under åtta år.

Slutraderna i boken tycker jag är minst sagt gåtfulla. Där står: ”Vi måste försiktigt blåsa under de kol, som ännu glöder i deras kultur och

som sedan länge slocknat i vår. Vi måste ge dem möjlighet att själva utveckla sin kultur — i harmoni med vår.” Detta är motsägelsefullt, för strax förut är ju sagt, att vår kultur sedan länge slocknat? Slutorden är magnifikt naiva: ”När de också i våra ögon blivit det stolta folk de är, då kan även vi värma oss vid deras eldar.” Hur skulle det gå till?

Sammanfattningsvis vill jag säga, att författaren *vill* mycket, men boken har beroende på författarens bristande erfarenhet blivit en ytlig bok, där dessutom författarens ”egna” synpunkter på zigenarnas framtid är mycket orealistiska. Förf. säger i sin bok att han hoppas att den skall läsas av alla etnologer för att öka insikten om det zigeniska folket och dess kultur. Jag hoppas verkligen att detta inte sker. Zigenarna är missförstådda nog ändå och värda ett bättre öde än att bedömas med ledning av denna bok.

Agnete Hellberg

David Hannerberg: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gärd och åker. Skörd och boskap. Scandinavian University Books. Läromedelsförlagen. Stockholm 1971. XI + 131 s., ill.

Professor David Hannerbergs forskargärning inom den historiska geografin innebär en fruktbar metodisk nyorientering och en fördjupning av vår syn på fundamentala frågor när det gäller utformningen av det agrara landskapet och bebyggelsens mönster i vårt land. Genom att angripa relevanta kvantitativa problem med hjälp av adekvat statistisk analys teknik skapar han nya infallsvinklar till förståelsen av kulturlandskapets struktur och genetiska sammansättning. Han når därvid fram till tolkningar och lösningar som aldrig är ointressanta men ofta överraskande och djärva, kanske förbryllande, och ej alltid lättillgängliga. Hannerberg poängterar gärna att utforskningen av jordbrukslandskapet bör tjäna det överordnade syftet att bidra till en bättre kunskap om samhällets utvecklingshistoria.

I sin utomordentligt nyttiga och stimulerande bok om Svenskt agrarsamhälle under 1200 år sammanfattar Hannerberg en rad resultat av egna och andras kulturgeografiska undersökningar av

landskap och agrar produktion ända sedan yngre järnålder. Läsaren bör ta fasta på undertiteln: Gård och åker, skörd och boskap. Det gäller huvudlinjerna av kulturmarkens tillväxtförlopp samt växlingarna i spannmålsskördar och animalisk produktion jämte de av livsmedelstillgångarna skapade konsumtionsramarna. Framställningen har en regional tyngdpunkt i Närke, ett landskap som i egenskap av hemprovins ägnats författarens särskilda intresse och mångsidiga analys alltsedan 1930-talet, och som därjämte uppvisar fördelen att trots litenhet rymma en gynnsam blandning av slättbygd, skogsbygd och övergångszoner och vidare förete en agrar karaktär och utveckling som ofta kan gälla som representativt genomsnitt för svenska förhållanden i allmänhet. Men boken har ingen snäv geografisk begränsning; den svenska utvecklingen inpassas på åtskilliga punkter i ett vidare sammanhang med utblickar mot Väst- och Mellaneuropa.

Inom ramen av ett blygsamt sidantal ger Hannerbergs bok alla de väsentliga dragen av svensk jordbruksproduktions ekonomisk-geografiska historia. Här avhandlas problem som hektarskördar och korntal, skördens fördelning på sädesslag och boskapsbeståndets sammansättning av kreaturslag, boskapsskötselns volym med hänsyn till åkerareal och folkmängd, skillnader i produktionsinriktning mellan gods och bondgårdar av olika storlek, livsmedelsproduktionens utveckling i förhållande till folkmängden, differentiering mellan överskotts- och bristområden, böndernas spannmålsförsäljning. Det är främst 1600-, 1700- och 1800-talen som behandlas, men tidsperspektivet förskjuts ibland mot medeltida eller ännu äldre förhållanden å ena sidan och mot nutida situationer å den andra. Hela tiden beaktas geografens intresse för de regionala variationerna, t. ex. av relationen mellan sädesslagen eller av boskapsstockens sammansättning. Skillnader mellan slättbygd och skogsbygd liksom mellan goda skördeår och missväxtår erhåller ävenså sin tillbörliga vikt. Enligt det deklarerade syftet med boken har dock avsikten varit att genom samarbetning av kvantitativa data om folkmängd, åkerareal, spannmålsskörd och animalieproduktion utveckla beräkningsmodeller för typiska agrara enheter under olika skeden. Det visar sig sålunda att en på självförsörjning inriktad bondgård under 1600- och 1700-talen över stora områden i landet hade ungefär samma fysiska bas, nämligen

ca 6 ha åker och 10 à 12 s. k. nötkreatursenheter.

Av betydande värde är de speciella avsnitten med diskussion av de olika grupper av källmaterial varpå analyserna grundar sig och som också ges en översikt i det inledande kapitlet. Sådana materialgrupper är 1800/1900-talens skördeuppskattningar, tiondelängderna, boskaps- och utsädeslängderna från 1620—1641 och utspisningsstaterna för kronans slott och ladugårdar. Det förtjänar att i detta sammanhang erinras om Hannerbergs ingående studier av dessa källor i avhandlingarna Närkes landsbygd 1600—1820 (1941) och Närkes boskapsbestånd på 1620- och 1630-talen (1948).

Ett parti av boken som bör uppmärksammas alldeles särskilt är det som behandlar åkerarealens utveckling (kap. 4). Vi vet att den officiella jordbruksstatistikens värden för åkerareal från 1865 och fram till första världskriget successivt förbättrades genom lokalundersökningar och inte minst genom tillkomsten av de ekonomiska kartorna för vissa län under denna period, vilka senare som ett huvudsyfte hade en detaljredovisning av den odlade jordens utbredning. Åkerarealens omfattning hade tidigare avsevärt underskattats. Hannerberg visar med drastiska exempel i hur hög grad detta gäller de arealuppgifter från 1800-talets båda första decennier som återfinnes i tabellverket och som insamlades genom prästerna. Prästernas åkersiffror motsvarar för en del närkessocknar inte mer än hälften, stundom ned till endast en tredjedel, av de verkliga värdena. En av orsakerna härtill skulle kunna vara att prästerna i detta tvåsödeslandskap ej alltid förstått tabellernas begrepp "öppen jord", som faktiskt kan ha fattats som ett uttryck för den årligen icke besädda trädesjorden. Hannerberg hävdar på goda grunder att tabellverkets totalareal för åkern i Närke i början av 1800-talet, drygt 17 000 ha, måste mer än fördubblas för att komma verkligheten nära. Det säkra material som han därvid stöder sig på är lantmäterikartorna och deras arealuppgifter; dessa visar för Närke en åkerareal om ca 30 000 ha redan omkring 1780.

Det är därför med verklig rätt som Hannerberg starkt understryker lantmäterikartornas betydelse. I detta sammanhang gäller det deras avgörande roll för vår kännedom om åkerarealerna före år 1800. Trots att våra lantmäterikartor är

välkända inom en rad forskningsgrenar, är de ännu föga utnyttjade som samhällshistoriskt källmaterial. Lantmäterimaterialet tillåter tämligen säkra slutsatser om åkerns tillväxtkurva sedan omkring 1630, så som Hannerberg redovisar den för Närke (fig. 3 och 4). Ett par viktiga resultat av rekonstruktionen av åkerkurvorna för Närke och riket (från 1800) är att åkerarealens utveckling hela tiden fram mot sekelskiftet 1900 höll takt med befolkningsökningen och att kurvorna under 1800-talets första hälft, trots ett relativt sett brantare förlopp, ändå inte markerar en så snabb tillväxt av åkern då som statistiken hittills fått oss att tro.

Men Hannerberg nöjer sig inte med utvecklingen fr. o. m. de äldsta kartornas tid. Han tar på sig den spännande och till synes omöjliga uppgiften att följa åkerkurvans lopp alltsedan omkring år 700. Att denna avlägsna tidpunkt valts beror på att markanta förändringar i bebyggelsestrukturen synes ha inträffat under vendeltiden, vilka har tolkats som en följd av mansustaxering och rent av tomtreglering under tiden 650—700 som dokumenterat då befintlig åker. Underlaget för tillbakaskrivningen av åkerns omfattning före 1600-talet är av "kameralt" natur: rekonstruktioner av jordtaxeringar och kamerala system, i hög grad baserade på Hannerbergs banbrytande forskning om de äldre måttens, i detta fall ej minst yrmåttens, historia. Centrala begrepp härvidlag är besuttenhetsmått och mansusenheter. Som en röd tråd löper genom denna framställning teorin om att besuttenheten tiderna igenom taxerats efter åkerareal. Resultatet sammanfattas i arealsiffror och grafiskt i en kurva (fig. 9) över åkerns utvecklingsförlopp vid en mellansvensk "modellby". Det indelas i tre huvudskeden före 1600-talet; först en fas av stark ökning under vendel- och vikingatid, med ungefär samma gradient som tillväxten under 1600- och 1700-talen, därefter en period fram till omkring 1300 med en måttligare expansionstakt samt slutligen ett senmedeltida skede karakteriserat av stillastående. Förloppet förefaller helt plausibelt och rimmar bra med pollenanalytiska, arkeologiska och historiska vittnesbörd. En viss osäkerhet beträffande rekonstruktionens teoretiska bärighet griper emellertid lätt läsaren, dels därför att konventionellt historiskt material endast föreligger sparsamt eller tryter helt för dessa utvecklingsskeden, dels därför

att Hannerberg avstått från att närmare redogöra för den metrologiska och taxeringstekniska hypotes- och analysapparaten bakom den extrapolerade kurvan: det skulle ha krävt en bok för sig. Läsaren upplever det sålunda i detta fantasi-eggande avsnitt som rätt besvärligt att separera faktum och hypotes.

Här finns ej anledning eller plats att ingå i diskussion om dessa i sanning svåra problem. Här må blott antydans några frågor om vilka uppfattningarna kan vara delade. En sådan gäller huvudtesen, att taxeringarna som legat till grund för jordetalen (örtug-, öres- och markland, attung, bol) alltid varit hårt knutna till själva åkerns areal, så att dessa enheter haft väl definierade geometriska normer för sitt innehåll av åker. En annan är hypotesen att i ett mansusbegrepp som t. ex. attungen kan ligga gömd en serie av utvecklingssteg, där upprepade omdefinitioner med hänsyn till åkerytan har inträffat på skilda kronologiska nivåer, så att man inte entydigt kan tala om en attung utan har att räkna med flera sådana med olika ytnormer. Det är nog vidare förvillande att för mellansvenska förhållanden applicera termen "bol" med sin välbekanta danska mansusinnebörd. Det torde knappast vara möjligt att upprätthålla antagandena att den östsvenska attungen härleder sig ur det danska bolet, varit identisk med bolottingen, eller att den haft sitt namn av åtta smärre komponenter (åkerdagsverken t. ex.). Snarare befann sig den danska bolenheten och den svenska attungsenheten på ungefär samma "kamerala" nivå, och en troligen ännu gångbar förklaring till ordet attung är den gamla tanken att detta fastighetsmått primärt har med ledungshamnan att skaffa (Styffe). Teorin om att kameralt motive-rad storleksreglering av gårdstomter företagits redan under vendeltid synes ej heller vara alldeles lätt att acceptera.

Begreppet solskifte användes i framställningen i den vanliga, utvidgade men ohistoriska betydelsen av hela det byamålsbaserade tegskiftessystemet av den modell där fast lägesföljd tillämpades. Detta kan vara vådligt i den mån som solskifte uppfattas som ett utvecklingsfenomen i kontrast mot ett äldre "bolskifte". Det senare begreppet är i den meningen — äldre skiftesform utan viss ordningsföljdsprincip — en lärd skapelse. Den danska termen bolskifte står ej i motsättning till solskifte utan utsäger endast att byn

är indelad efter bolräkning, oberoende av om fastställd ordning praktiserats mellan åkrar och andra skiftesobjekt (solskifte) eller om någon annan princip för lägesbestämningen följts (lottning, "kedje"-läge etc.). Därmed är ingenting sagt om eventuella åldersdifferenser när det gäller genomförandet av tegskifte med dess regionala varianter i de skandinaviska länderna.

Historien om jordbrukets produktionsunderlag är ett vidlyftigt tema, ty den inkluderar ovillkorligen studiet av samhällets organisationsformer på olika nivåer; för äldre tider är, som Hannerberg säger, sammanhangen ibland ganska dunkla. Hans bok om det svenska agrarsamhället är ett fascinerande försök att kvantitativt beskriva väsentliga sidor av detta samhälles utveckling sedan äldsta gripbara tider på grundval av en originell och djuplodande forskning. David Hannerberg påpekar att fortsatt kombinerad bearbetning av olika materialtyper är nödvändig för att hela bilden av verklighetens alla växlingar skall kunna tecknas. Men han har själv dragit upp grundlinjerna. Vi väntar nu med spänning på hans aviserade framställning om de äldre geometriska och kamerala måtten och mätmetoderna, ett område där han är den eminent sakkunnige. Och vidare på hans stora arbete om byarnas och kulturlandskapets historia i Kumla.

Sölve Göransson

Axel Steensberg & J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Med bidrag af *Tove Hatting* og *David Liversage*. Engl. summary. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-Filosofiske Skrifter 8,1. København 1974. Del I 472 s., ill., del II 421 s. (200 plancher), del III 18 bil.

Vid sidan av ett bredare forskningsprogram har Bjarne Stoklund i sin bok *Bondegård* og byggeskik før 1850 efterlyst mera djupgående byggnadsundersökningar i lokalområden "som et korrektiv til de mere generelle konstateringer". Samme författare påpekade också i *Ethnologia Scandinavica* 1973, att den tidigare förda debatten om

den dansk-skånska gården i stort sett legat nere sedan 1950-talets slut. Steensbergs och Christensens publicering av sin redan för 30 år sedan påbörjade historisk-arkæologiska undersökning av Store Valby på Sjælland är bl. a. i dessa sammanhang ett välkommet verk.

Arbetet inleds med en överblick av de viktiga dragen i Store Valbys historia och topografi. Platsen var bebodd redan under neolitikum. Någon sammanhängande bosättning under vår tideräkning har dock inte kunnat påvisas. Första gången som byn omnämns är 1206. Så långt tillbaka som de skriftliga källorna räcker, dvs. till 1200-talet, tycks gårdarna i byn ha varit arrendegårdar under adel, kyrka, kloster eller krona. Under äldre medeltid splittrades byns åtta bol upp i flera delar. En rekonstruktion av skiftet mellan vångarna under åren 1645—1700 visar, att rotationen här gick motsols, vilket skulle kunna förklaras med, att rotationen bland vångarna inte har samma ålder, som solskiftet har inom bolen. En ovärderlig källa vid behandlingen av jordfördelningen i byn är den markbok från år 1682, som utarbetades till Christian V:s "Den store matrikel" år 1688. I denna markbok finns uppgifter om markernas ägoförhållanden, uppdelning i vångar, "åsar" och åkrar, bonitet m. m. Någon karta finns inte i matrikeln, men med hjälp av en "ryttergods"-karta från år 1769 har Steensberg lyckats göra en rekonstruktion. Av denna karta framgår, att vissa gårdsgruppers åkrar nästan alltid uppträdde tillsammans. Det kan antas, att dessa gårdsgrupper är identiska med byns ursprungliga åtta bol. Förändringar i samband med egendomsöverlåtelser, arv o. d. har sannolikt ägt rum och då medfört "omrebnig" av marken. Vid ett visst tillfälle har man också övergått från en driftsform till en annan, sannolikt då från tvåskifte till treskifte. Trots förändringarna har gårdsgrupperna i det stora hela bevarats fram till uppmätningen år 1682. Denna del av bytraditionen höll alltså i sig med särskild styrka.

Att räkna ut Store Valbys avkastning visade sig svårt. Den besädda arealen växlade på 13 à 15 % mellan två vångar. Därtill skiftade fördelningen mellan havre och korn. För djurstocken råder samma osäkerhet. Ett boskapsskatteregister från Korsør län 1566 ger upplysningar, men endast två gårdar i Store Valby har med säkerhet kunnat identifieras. För övriga gårdar

har man endast arrendeavgifterna till hjälp vid identifieringen. Oavsett denna osäkerhet ger registret en god bild av besättningens storlek år 1566. En jämförelse mellan nämnda boskaps-skatteregister och ett dylikt från år 1657 kan inte göras direkt. Hänsyn måste tas till förhållandet mellan den tid på året, då registret uppfördes och tidpunkten för slakten. Dessutom föreligger skillnader i registreringsförfarandet. Av en kommissionsrapport från år 1660 framgår f. ö., att Store Valby blev illa åtgånget under kriget mot Sverige. Djurstocken minskade kraftigt. Åtta av de sexton gårdarna brändes ned.

I några avsnitt behandlas familjernas släktskapsförhållanden, barnantal och anseende samt frågan om gudmodrar och faddrar vid dopen. På en bilaga finns de komplicerade släktskapsförhållandena upprättade för tiden omkr. 1635—1775 med kyrkoboken som källa. Barnantalet på gårdarna var i viss mån beroende av föräldrarnas ekonomiska ställning. Vidare hade man på gårdarna genomgående fler barn än i gatehusen. Här bör dock observeras, att gatehusfamiljerna var mindre bofasta än familjerna på gårdarna, varför några av barnen i den förra gruppen kan ha fötts utanför Store Valby. Vid val av gudmoder till det nyfödda barnet togs störst hänsyn till gårdens anseende och ekonomiska status.

Att få upplysningar om gatehusfolk och inhysseshjon under medeltiden är svårt både arkivaliskt och arkeologiskt. I ovannämnda boskaps-skatteregister från år 1566 omnämnes fyra eller fem gatehusmän. Från omkr. 1600 fanns sex gatehus i Store Valby. Bortsett ett av gatehusen hade gatehusmännen ingen jord. Däremot hade alla en trädgård. Sin utkomst fick man av någon form av hantverk (som ej hade reglerad utbildningstid eller fordrade gesällbrev eller medlemskap i något skrå). Vidare utgjorde gatehusfolket en arbetskraftsreserv för byns bönder. En social rörelse mellan arrendegårdarna och gatehusen förekom i bägge riktningarna.

Det andra kapitlet i boken behandlar arrendegårdarnas ekonomi från matrikeln 1688 och fram till byns nedläggning år 1774. Varje gård behandlas ingående för sig. Man får enligt arkivalierna upplysningar om gårdens tillstånd, ekonomiska läge, avkastning, djurbesättning, byggnadshistoria m. m. Efter de enskilda gårdarna görs en sammanfattning, som återspeglar tillståndet i byn som helhet betraktad.

I bokens tredje kapitel presenteras den arkeologiska undersökningen. Den inleds med en kort historik över arkeologisk metodik och en beskrivning av den metod, som användes vid de aktuella grävningarna. Genom fosfatanalys har man kunnat konstatera, att bosättningen i stort sett inte har sträckt sig utanför det område, som ses på de äldsta kartorna. Några spår av byn i form av upphöjningar i marken vid grunderna e. d. var inte synliga, när grävningarna igångsattes. Över hela byn lades ett kvadratsystem ut med markeringar vid var 80:de meter. Utgrävningsplanerna visar avstånden projicerade till horisontalplan. Då medeltida golv kan ha en komplicerad lagerföljd, och då man ville ha en överblick över de talrika eldstädernas inbördes förhållande, avlägsnades varje lager för sig i sin helhet. Profilerna konstruerades genom talrika nivåeringar. Metoden med profilbankar användes väsentligen vid undersökningar av de speciella objekt, som brunnar, stolphål, fundament, gropar o. d. utgör.

De fem utgrävda gårdarna i byn redovisas sedan gård för gård, hus för hus och lager för lager. Äldsta påträffade lämningen var en eldstad från vikingatid. En eller möjligen två av gårdarna kan föras till vikingatid eller mycket tidig medeltid. I övrigt representerar de äldsta påträffade lagren äldre medeltid och de yngsta fasen före byns nedläggning år 1774.

Intressanta är de lämningar, vilka tolkats som rester av ett stängsel, som delat gårdsplanen mer eller mindre diagonalt i två delar, en mangård mot stugulängan och en fägård mot stallängan. Det ena fallet har daterats till "tydligvis fra den middelalderlige gård". Inspirerad av Gösta Arvastsons pågående undersökningar av skånska prästgårdar gjorde jag själv i samband med en seminarieuppsats ett försök att med hjälp av de olika gårdsutrymmenas placering på bondgårdar i Frosta härad i Skåne få fram en funktionell och på samma sätt mer eller mindre diagonal eller tvärgående uppdelning av gårdsplanen i en fägårdsdel och en mangårdsdel. Resultatet blev dock negativt.

Efter den arkeologiska undersökningen följer en granskning av gårdarna i sitt inbördes sammanhang och med några paralleller till andra lämningar, främst på Själland. Väg- och takkonstruktionerna under byns sista period är desamma, som framkommit i Nationalmuseets böndergårdsundersøgelser. Före kriget mot Sve-

rige på 1650-talet var husen sannolikt byggda i sidobandskonstruktion, en korsvirkeskonstruktion med bladning i stället för tappning. Under byns sista period kan också tendensen mot eldstads-koncentration iakttagas. Några helt fasta regler för rummets inbördes placering fanns inte i Store Valby. Dock kunde man spåra den själländska tendensen från järnåldern att placera de förmåsta rummen i väständen och de enklare i öständen av huset. Även inredningen bör ha växlat mellan gårdarna, vilket antyds av olikheterna i planlösning och eldstädernas placering. De gjorda fynden i byn och då främst de från medeltid och renässans antyder, att det har rått stora inbördes skillnader mellan byns arrendebönder.

Som ett tillägg ingår Tove Hattings framställning på engelska om de zoologiska lämningarna i Store Valby. Här efter följer till sist ett kapitel, också på engelska, där Axel Steensberg i korthet beskriver den förhistoriska boplatsen i Store Valby. Två bosättningar har framkommit, den första från tidigneolitikum A, den senare en nyupptäckt fas mellan mellanneolitikum IV (Lindöfasen) och senneolitikum, mellanneolitikum V (Store Valbyfasen). Sist skriver David Liversage på engelska om några keramikfynd från romersk järnålder och ett par metallföremål från yngre järnålder.

De källkritiska synpunkterna på materialet återfinns i anslutning till aktuella företeelser och är alltså inte samlade i ett särskilt kapitel. Själva undersökningen presenteras i verkets första del. Del 2 utgörs av en omfattande bildkatalog över fynden från den arkeologiska undersökningen och innehåller även en inledande kommentar. Tredje delen består av bilagor (kartor, planer och profiler samt byns genealogi) och är likaså försedd med en inledande kommentar. Boken är ett digert verk. Den behandlar ett brett register av företeelser, som sammanhänger med en gammal bondby. Bakom alla fakta skymtar också de människor fram, vilka bodde och verkade i byn. Man instämmer i författarnas förhoppning, att denna, den första historisk-arkeologiska punktundersökningen av en själländsk by, skall leda till en fruktbar diskussion.

Sverker Norén

Bo Lönnqvist & Ivar Nordlund (red.): Fiskare och fiskemiljöer. En etnologisk undersökning av fisket i Malax. Meddelande från Folkkultursarkivet 2. Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland, nr 462. Helsingfors 1974. 240 s., ill.

Den senaste publikationen från Svenska Litteratursällskapet i Finland innehåller inte mindre än åtta arbeten rörande fiskenäringen i Malax skärgård i Österbotten. Från den fiskerättsliga utvecklingen på 15—1600-talet till sekelskiftet 1900 leder uppsatserna över till fiskarens byggnader, kläder, båtar etc.

Publikationen är resultatet av en tolvman-expedition vilken under 12 dagar samlade in 4 000 fotografier(!), gjorde 500 sidor uppteckningar och 15 timmar bandinspelningar. Undersökningen har lagts upp efter en för dokumentärt inriktade lokalsamballesstudier konventionell mall: 1. Fiskets historia, 2. båthusstranden och nyttjanderätt, 3. bebyggelsemiljön, 4. föremålsinventering i båthus, 5. fiskarliv under 1900-talet, 6. fiskarens kläder, 7. fiskarens båtar, 8. fotodokumentation.

Här och var i uppsatserna snuddar man vid en alternativ uppläggning av undersökningen och publikationen, baserad på och centrerad kring näringsutövandet och dess utveckling: Fisket har från att ha varit "en delfaktor i den säsongbundna extensiva utövningen av flera näringar", blivit "ett periodiskt utövat, specialiserat yrke" (s. 13). Fritidsfisket och turismen — berättas det — ökar i betydelse, synen på samfälligheter ändras till förmån för privat äganderätt etc.

För att ge ett intryck av vad en sådan, alternativ uppläggning skulle kunna ge i resultat har jag som exempel nedan brutit ut något av vad som på olika ställen berättas om mekanisering och motorisering i Malax skärgård:

Första båtmotorn introducerades ca 1910 (s. 140) och sattes först i skötbåtarna (s. 191). I o. m. att båtmotorn kom så kunde man fara hem från fisket under veckosluten. Det blev också vanligare att företa försäljningsresor till Vasa (s. 142).

Då man börjat med motorbåtar måste man klä sig varmt då det blev mycket stillasittande och fårskinnsväst kom till pass (s. 163). Det var inte kallare än vanligt att vara på motorbåt och klädsele påverkades därför inte (s. 174).

Stickmaskinen kom till Malax kring år 1925, symaskinen fanns redan sedan ca 1900 (s. 150).

Båtmotorn medförde en minskning av antalet båttyper i Malax skärgård (s. 189).

Efter det sista kriget kom utombordsmotorn, vilket får akterspeglade båtar till följd (s. 185).

På 1950-talet använder man jeepar och motorvagnar vid notdragning (s. 117).

Numera används området mellan båthusen som parkeringsplatser (s. 69). Gytret av båthus ses som en brandfara för båtar och motorfordon som står mellan dem och det stadgas om min. sex meters avstånd mellan nya båthus (s. 49). Båthusen förses också med dubbeldörrar numera och tjänar därmed som garage då man är ute på fisketur (s. 79). Vi kan också se hur båtmotorn lämnar efter sig delar i föremålsbeståndet i båthusen (s. 103).

Vidare mekaniseras båtbyggandet genom båtbyggerier (s. 194 ff.) och två fiskfrysrier byggs i närheten av fiskeläget.

De redskap med vilka man producerar varor, klär och livnar sig är grundläggande och ständigt stadda i utveckling. Jag har valt några exempel på motorisering och mekanisering för att visa på den mängd effekter som introducerandet och brukandet av tekniska hjälpmedel för med sig på lokal nivå och som (med viss möda) kan utläsas ur publikationen. En sådan materialbehandling föder också många frågor: hur gick introduktionen av båtmotorn till, vad innebar de förkortade restiderna, möjligheterna att sälja direkt i Vasa? Hur påverkades klädselvanor av sy- och stickmaskinens introduktion, hade båtmotorn också någon effekt här, hur invercade den ökande graden av penninghushållning? Vad innebar mekaniseringen och motoriseringen för samarbets- och ägandeformer¹ etc? Vad blev effekten av att vägra motorisera?² "Bönderna var ovilliga att sätta motorer i sina båtar" (s. 188).

Men man kunde lika gärna ha valt t. ex. fiske-redskapen eller båtarna till utgångspunkt i en liknande "funktionalistisk" uppläggning. Kanske är detta t. o. m. att föredra, eftersom det djupare historiska perspektivet då kunde bibehållas. Kanske kunde detta perspektiv också klargöra

några av de grundläggande dragen i fiskarens situation. Ahlbäck hävdar att "fisket som en väsentlig del i livsuppehållet (numera) har blivit en valbar faktor vid skapandet av ekonomisk ställning" (s. 13). Men har det inte alltid varit så?

Hanna Pakkala tycker att det tätt bebyggda båthusområdet "präglas av en trevlig atmosfär och människovänlig miljö" (s. 65), medan "det nya området präglas av gytter och planlöshet i jämförelse med det gamla områdets inbjudande och mänskliga miljö" (s. 80). Kanske kunde studiet av båthus och redskap som en funktion av och del i utvecklingen inom fiskenäringen ha kunnat nyansera de här intressanta iakttagelserna.³

Det är ett oerhört rikt material som här läggs fram av författarna. Utan att vara särskilt insatt i finskt skärgårdsfiske tror jag mig kunna gratulera initiativtagarna till denna intensivt genomförda "massaktion" i Malax skärgård.

Men en massaktion av den här typen har naturligtvis sina begränsningar. Materialbehandlingen blir ytlig, empiriska resultat staplas på varandra, mera genomarbetade försök till syntes av materialet kan svårigen genomföras. Vilken bleve effekten av att istället sända ut *en* etnolog på fältarbete under en 12 gånger så lång period som var och en av dessa 12 fältarbetare kunnat genomföra?

Anders Björklund

Marta Hoffmann: The warp-weighted loom. Studies in the history and technology of an ancient implement. (Utg. 1964 som nr 14 i serien *Studia Norvegica*.) Ny uppl. i fototryck utg. av Norges almenntvitenskaplige forskningsråd. Universitetsforlaget. Oslo 1974. 427 s., ill.

Ett av de mest betydelsefulla arbetena inom den textila historieforskningen har efter att ha varit utsålt utkommit i ny upplaga, nämligen Marta Hoffmans avhandling *The warp-weighted loom* (den varptyngda vävstolen). Denna bok är re-

¹ Jfr *Ulf Vasström: Fisket på Enklinge. Åbo 1973. S. 65 ff. Förändringar i fiskerättens tillämpning.*

² Jfr *Lasse Scotte: Motoriseringen av fisket i Hudiksvall. Nord-Nytt 1973, 1—2.*

³ Jfr *Rydberg & Scotte: Fisket på Kräkö och vid Hälsingekusten under 1900-talet. Rapport 2. Statens sjöhistoriska museum 1973, s. 60 ff. Om fiskelägenas förändrade funktion.*

sultatet av vittgående studier i muscisamlingar och hithörande litteratur samt i fältet. Den är en brett upplagd skildring i tiden och rummet, men dess huvudområde gäller förhistorisk tid och medeltiden inom Europa. Eftersom boken är skriven på engelska, har den kunnat läsas och uppskattas av internationell expertis (rec. på svenska av undertecknad i Folk-Liv 1964—65). Utgångsmaterialet är nordiskt, men jämförelser har gjorts med andra områden, och resultatet av analyserna har blivit värdefulla för den arkeologiska och etnologiska textilforskningen över huvud taget.

Den varptyngda vävstolen var den vanliga i norra Europa under förhistorisk tid men är numera mycket sällsynt. Den används endast på vissa platser, bl. a. i Norge. Genom att studera nutida bruk och uppteckningar har arkeologiskt material kunnat tolkas. Man brukar skilja på två huvudtyper av vävstolar, dels den med vertikalt spänd varp, dels den med horisontell varp. Variationerna inom de båda grupperna är många, och varpen kan ha flera olika grader av lutning. Bland de vertikala vävstolarna finns t. ex. en sort som har kallats tvåbomsvävstolen, i vilken varpen är vertikalt spänd mellan två bommar. I den typ av vävstol som Marta Hoffman behandlar hänger varpen från en övre bom och hålles spänd medelst tyngder nedtill. En sådan vävstol består vanligen av två kraftiga sidostolpar som står lutade mot en vägg el. dyl. De uppbär upptill den vävbom som håller den färdiga vävnaden. Från denna bom hänger varptrådarna, som hålles samman gruppvis nedtill genom två rader av tyngder, gjorda av sten eller lera. Hälften av trådarna ligger i samma plan som de lutande sidostolparna genom att de nedtill är placerade över en tvärslå mellan nedre delarna av dessa stolpar, de andra trådarna hänger lodrätt ned. Så uppstår ett skäl, dvs. ett mellanrum mellan två varptrådslager, i vilket inslagstråden kan föras in. För att åstadkomma ett tyg i tuskaft behövs endast ett ytterligare skäl, vilket i den varptyngda vävstolen görs genom en rad med trådöglor, solv, runt de bakomhängande varptrådarna.

Solven är framtill fästade vid en käpp, kallad skaftkäpp eller solvskaft, med vilken de manövreras. Denna anordning ligger till grund för den gamla termen enskaft med betydelsen tuskaft, eftersom nämligen endast ett solvskaft behövs till tuskaft, när man som här använder sig av

det "naturliga" skälet vid den fasta slån nedtill på vävstolen. Detta är ett exempel av många på jämförelser som Marta Hoffman gör mellan termer och föremål.

De förhistoriska vävstolarnas trädelar har gått förlorade men rader av vävtyngder har hittats, de äldsta i Mindre Asien. I Europa är de kända alltsedan yngre stenåldern; de är t. ex. ej ovanliga i svenska boplatssfynd från vikingatid och medeltid. I sitt stora arbete Olddanske tekstiler 1950 lät Margrethe Hald färöisk vävning på varptyngd vävstol vara vägledande vid tolkningen av de förhistoriska textilierna. En liknande metod har M. Hoffman använt, men nutidsmaterialet har fått en utförligare jämförande beskrivning. Vävning på varptyngd vävstol har hon påträffat i Norge, dels i ett område i Västnorge, dels bland samerna i norr. Redskapet har använts även bland skoltlapparna i Finland, på Färöarna och i Island, där den, på grund av det ringa golvutrymme som krävs, allmänt ansågs vara den mest användbara i de vanligen trånga bostäderna ännu på 1700-talet. Isländska beskrivningar — såvitt man vet enastående — har kunnat upplysa om hur ej blott tuskaft utan även fyrskaftad väv utförts på denna typ av vävstol. De snedlinjer som är typiska för kypert, bl. a. fyrskaftad, och som åstadkoms genom trådkorsningarnas förflyttning i sidled för varje inslag, kan brytas så att randningar och rutningar av snedlinjer åt olika håll uppstår. Marta Hoffmann har i ett experiment följt de isländska föreskrifterna och funnit att deras vävmetod för liksidig, fyrskaftad kypert med tre solvskaft och en fast skälkäpp (shed rod) samt en speciell solvning oundvikligen producerar "displacement", dvs. s. k. skarp anslutning mellan ytor med olika snedlinjer, vilka alltså ej möts i symmetrisk spets såsom linjerna i ett viggmönster.

I de förhistoriska kypertvävnaderna bildar också i regel snedlinjerna tvära, osymmetriska övergångar. M. Hoffmann känner endast fyra undantag, vilka hon med stor noggrannhet redovisar i första upplagan (sid. 189 ff). Antalet undantag har reducerats i den senare upplagan, vilket ju stöder författarens tes. Redan i den första upplagan citeras M. Hald som betvivlar den författarens framställningssätt som publicerat undantag nr 1. Dr J. P. Wild har senare upplyst om att undantag nr 2 inte är något undantag, utan textilen i fråga är ett exempel på osymmetrisk

brytning. Även K. Schlabows uppgifter om de två övriga s. k. undantagen synes tvivelaktiga att döma av de bilder som boken visar.

I upplagan 1974 finner man under titeln *Errata Wilds* anmärkning samt beträffande den fjärde ifrågavarande textilens påstådda symmetri upplysningen att den är "not relevant here."

En mycket betydelsefull detalj på textilier som vävts på varptyngd vävstol är begynnelsebården, som vid vävningens början fästs utefter tygbommen. Från den utgår varptrådarna. Begynnelsebården, bestående av en snodd eller ett vävt band, tillverkades redan vid varpningen, dvs. vid uppläggningsen av varptrådarna. Under förhistorisk tid var vanligen bandet bildat genom vävning medelst hålförsedda brickor, senare med en bandgrind (bandsked), ett spjälverk av trä med hål i spjälorna för varptrådar. Bandet vävdes i en varpställning samtidigt med att varptrådarna bildades på så sätt att de öglor som kan göras av inslagstrådarna i ena vävkanten, drogs ut så långt som man ville ha varpen och fördes runt några uppstående pinnar på varpställningen. Redan 1928 jämförde E. v. Walterstorff i *Fataburen* en sådan varpställning från Nord-Troms med järnåldersfyndet av en färdig, ej använd varp från Tegle i västra Norge, men först med Hoffmanns avhandling har användningen helt klarlagts.

Med bandvarpmetoden och användningen av det naturliga skälet i vävningen följer, som M. Hoffmann visar, att den varptyngda vävstolen lämpar sig bäst för tu- och fyrskaft, medan treskaft hör ihop med vävning på den horisontella trampvävstolen, där det naturliga skälet ej används. Det är ett viktigt konstaterande till hjälp vid bestämningen av trampvävstolens införelse i Norden, eftersom textiltifnynden kunnat åldersbestämmas. De polska forskarna J. Kaminska och A. Nahlik har t. ex. visat hur treskaftade tyger blev allt vanligare under tidig medeltid.

M. Hoffmann antar att med trampvävstolen följde talsystemet med sextio som enhet (en pasma) vid beräkningen av garnåtgång till varp. Talsystemet vid varpberäkningen har använts också under den övriga vävuppsättningen, bl. a. under solvningen och har hört ihop med antalet skaft (vilket jag visat i min avhandling *Lanthemmens vävstolar*, 1974). Sextioåret passade för både tu- och treskaft såväl som för fyrskaft,

eftersom sextio är delbart med alla dessa tal. Andra talsystem, t. ex. den i Västeuropa vanliga tjogräkningen, lämpade sig däremot mindre väl för treskaft. Man kan räkna pasmaräkningen med sextio hos oss som en produkt av det starka inflytandet österifrån till Skandinavien och Finland inom det textila området under medeltiden.

Den varptyngda vävstolen har anpassats för olika miljöer och levnadssätt. Bland skotklapparna har vävstolen fått en sådan placering att den är starkt lutande och vävningen försiggår liksom på undersidan av den. Det kan tilläggas att den bräda som brukas som tygbom liknar den varpbräda som återfinns på vissa karelska s. k. stolpvävstolar. I *Hrabanus Maurus* manuskriptet *De Originibus* från 1000-talet finns bild av vertikal vävstol med bräda för både varp och vävnad (återgiven bl. a. av K. Hahm i *Ostpreussische Bauernteppiche*, 1937). För en nomadfamilj kan en bräda anses vara mera praktisk att transportera än en tjock, rund bom. M. Hoffmann menar att skotklapparna mycket sent — tidigast på 1700-talet — börjat använda vävstol, och att dess konstruktion har rönt inflytande från trampvävstolens. Vissa norska kustsamer synes däremot tidigt, troligen under vikingatid, ha hållit får och lärt sig väva av sina norsktalande grannar. Till stöd för dessa antaganden anför M. Hoffmann resultatet av A. Nesheims språkforskningar.

Utom vävstolen har även andra redskap, använda under förhistorisk tid och medeltiden, behandlats av M. Hoffmann. Resultatet av de tekniska analyserna av textilverktyg och textilier har blivit vägledande vid förslag till lösning av en mängd problem. Dessa angår t. ex. europeisk vävning under perioden mellan klassisk tid och medeltiden samt den horisontella trampvävstolens spridning. Denna tycks först ha accepterats av de manliga vävarna i verkstäder. Hur stor del av saluslöjden som under tidig medeltid utfördes i enskilda hem eller i större och mindre verkstäder, vid hoven, i klostren eller i de växande städerna samt uppkomsten av vävarkråna är andra omdiskuterade frågor.

I sin avhandling om *Birkafyndet* 1938 diskuterade Agnes Geijer bl. a. termen friskt kläde och vilken tygkvalitet som kunde motsvara denna term. M. Hoffmann behandlar även detta och redogör för vissa senare arbeten om bl. a.

de rika fynden i Syrien och andra framstående textilproducerande länder i Främre Asien, arbeten som haft den största betydelse för den europeiska textiltforskningen.

En utförlig innehållsredogörelse, en mycket stor notapparat, en ordlista med sidhänvisningar och en omfattande litteraturförteckning gör boken *The warp-weighted loom* också till ett ytterst värdefullt uppslagsverk för textilintresserade.

Gertrud Grenander Nyberg

Inga Wintzell: Så var barnen klädda. Från kolt till täckjacka. Natur och Kultur. Stockholm 1972. 164 s., ill.

Det föreligger på svenska ingen samlad översikt över barnklädernas historia, endast spridda studier dels av vissa plagg, dels av barndräkt inom lokalt begränsade områden. Förf. har alltså haft den ganska svåra uppgiften att samla primärmaterial kring en företeelse som inte varit så lätt tillgänglig. Modebilder och annat bild- och porträttmaterial är ganska tunnslätt fram till vår tid. Förordningar och bouppteckningar har inte mycket att berätta om barns kläder. Insamlingen av källmaterial kräver sålunda både uppfinningsrikedom och energi. Förteckningen över källor — litteratur, tidningar, tidskrifter, intervjuer med personer i administrativa, sociala eller organisatoriska positioner samt bildsamlingar — har också en omfattning som imponerar och vittnar om att Inga Wintzell plöjt ett fält med stor spännvidd. Detta utgör i sig självt ett resultat som forskare i ämnet fortsättningsvis kommer att ha stor nytta av.

I första kapitlet *Barnkläder i ord och bild* ger förf. en samtidigt informativ och underhållande, illustrerad översikt över detta källmaterial, dess art och värde. Framställningen följer barnets utveckling, vilket ger en naturlig kapitelindelning i kläder för spädbarn, koltbarn och äldre barn. Sistnämnda grupp har en självfallen uppdelning i Kläder för pojkar och Kläder för flickor med hänsyn till den begynnande könsdifferentieringen. Mellan dessa båda åldersgrupper har förf. skjutit in ett kapitel *Samhället, barnet och kläderna* som utgör en tyngdpunkt i framställningen. Barnens dräktsituation skiljer sig så till vida från de vuxnas att de — åtminstone före den sista genera-

tionen — inte bestämts av sina bärare. Särskilt är detta fallet naturligtvis med spädbarn. Deras beklädnad är närmast en del av spädbarnsvården och har därför i hög grad intresserat läkare.

För de följande åren t. o. m. skolåldern är kläderna ett väsentligt redskap i barnens anpassning till deras kommande roller i samhället, en process där dräkten har en viktig funktion. Efter att ha framhållit tidigare insatser av filosoferna Montaigne, Comenius och John Locke, vars *Thoughts on education* översattes till svenska 1709, kommer förf. in på J. J. Rousseaus mera kända insatser, som framför allt fick sin genomslagskraft på grund av den lättillgängliga formen i uppfostringsromanen *Émile*. Även i Sverige fick Rousseauläsare liksom andra upplysningstidens filosofer, t. ex. den tyske pedagogen C. G. Salzmann, vars verk *Anvisning till en förvänd barnuppfostran* översattes 1789. Förf. visar också på svenska insatser, t. ex. Olof v. Dalins kritik i *Then Swänska Argus* 1734 av samtidens barnuppfostran och då erkännerligen också av barndräkten. Under 1700-talets senare del verkade de kända läkarna David Schultz, adlad v. Schulzenheim, och Nils Rosén (v. Rosenstein) för förbättring av barnavård och barnbeklädnad. Den sistnämnde var en centralgestalt inom läkekonsten på sin tid. Hans bok om barnsjukdomar utkom i 25 upplagor och medföljde som bilaga till en utgåva av *bondepraktikan*, denna viktiga folkbok.

På 1800-talets slut verkade barnläkaren Henrik Berg som energisk propagandist för bättre barnkläder. Förf. följer upp dessa tidigare insatser för att sprida upplysning och förbättra barnens beklädnad med ett intressant avsnitt där dräktereformrörelsen och sociala reformer under 1800-talet, barnavårdslagstiftningen under 1900-talet, Myrdalsrapporten, barnbidraget, konfektionens, sporten och fritiden beaktas som agerande och influerande faktorer.

Såsom redan antytts delar förf. in sin framställning i övrigt av barndräktens olika plagg, deras funktion och formutveckling efter barnets åldrar fram till konfirmationen, som intill 1930—40-talet utgjorde tidsgränsen. Före den var man barn, efter den vuxen i dräkt och i andra samhälleliga funktioner. Sedan dess har bilden totalt förändrats. Barn- och ungdomsmödet har blivit förebildligt även för vuxna. Förf. ger intressanta synpunkter på bakgrunden till omvälvningen och hur konfektionens medverkar till denna utveck-

ling. Det sker med material hämtat från böcker, tidningar och tidskrifter samt intervjuer med tjänstemän inom barnavård och konsumentverk, med fabrikanter, detaljister och konsumenter inom barnklädesbranschen. Därigenom har hon fått fram hur och varför initiativ togs samt värderingar och åsikter, som spelat en roll i utformningen av samhällets, producenternas och konsumenternas attityder.

För äldre tid har förf. inventerat och analyserat föremålsmaterial, modepress och bilder i Nordiska museet och i andra samlingar och arkiv. Detta dokumenteras även i rikt och väl valda illustrationer, som bildar ett fint komplement till texten. Inte minst genom de utförliga bildunderskrifterna och de små marginalbilderna blir boken fängslande och instruktiv.

Inga Wintzells bok är ett i bästa mening populärvetenskapligt verk, fyllt av intressant kunskapsmaterial och stimulerande synpunkter presenterade i en lättläst, spänstig och energisk stil och försedd med välvalda illustrationer. Vår dräkt-historiska litteratur har med Så var barnen klädda fått ett verk som behandlar *hela* den sociala dräktmiljön. Förf. för fram skildringen till nutiden genom på intelligent valda punkter insatt primärforskning. Genom att utnyttja dagspress, tidskrifter och debattlitteratur ända från 1600-talet har förf. också kunnat följa värderingar, kritik och anvisningar och deras effekter ända till dagens samhälle.

Anna-Maja Nylén

Bo Grandien: Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Engl. summary. Nordiska museets handlingar 82. Stockholm 1974. 613 s., ill.

Nygotikens, vad arbetsprestationen beträffar, främste företrädare i Sverige Carl Georg Brunius har ägnats denna digra avhandling. Brunius var född den 23 mars 1792 i Tanum i Bohuslän, där hans far Gomer Brunius var kyrkoherde och med tiden kontraktsprost. Dessförinnan hade han varit skeppspräst hos Ostindiska kompaniet och gjort tre resor till Kina. Den första resan företog han med skeppet Finland i januari 1773. Han efterträdde då Jacob Wallenberg ombord på detta fartyg. Gomer Brunius kom hem från sin

tredje resa 1778 och redan nästföljande år blev han vid 30 års ålder kyrkoherde i Tanums och Lurs stora pastorat med då ca 6 000 inbyggare. Kort därefter gifte han sig med Mariana Rodhe, prästdotter från Slättåkra. De hade tillsammans 13 barn av vilka sex söner och fyra döttrar uppnådde vuxen ålder; Carl Georg var näst yngst av sönerna. Gomer Brunius var en kraftfull personlighet som med tiden fick stor auktoritet. Under sina resor hade han skaffat sig goda språkkunskaper; utom latin behärskade han engelska, franska, italienska och spanska.

Carl Georg Brunius fick på våren 1803 följa två av sina äldre bröder till Lund, där han "ehuru utrustad med mycket klena elementarkunskaper" blev inskriven som student vid universitetet. Han vände dock snart åter till fäderneslandet. Där fick han undervisning av fadern särskilt i språken. År 1811 begav han sig till Uppsala och avlade hösten detta år ännu en studentexamen. I Uppsala, där han stannade i endast två terminer, bodde han hos professor Olof Kolmodin. Där fortsatte han språkstudierna men ägnade sig också åt naturvetenskap. Han tog enskild undervisning i matematik och geometri och lärde sig landskapsmålning med oljefärg. På hösten 1812 fortsatte han studierna i Lund sedan han, enligt egen uppgift, erfarit att latinet där "hedrades mera än i Uppsala". I Lund avlade han snabbt sina kunskapsprov. Grekiska lärde han sig på egen hand, och läsåret 1813—1814 avlade han såväl filologisk som filosofisk kandidatexamen. Laudaturämnena var latin, grekiska och matematik. I hans examen ingick även ämnena estetik, historia, österländska språk, naturalhistoria, kemi, fysik samt teoretisk och praktisk filosofi. I maj 1814 disputerade han över en avhandling i matematik och promoverades till magister den 26 juni 1814; i maj 1815 utnämndes han till docent i grekiska språket. Professuren i ämnet innehades av Esaias Tegnér som gav honom sitt stöd och den 1 maj 1816 utnämndes han till extra ordinarie adjunkt i grekiska. För adjunktjänsten utgick lön om medel fanns tillgängliga, vilket icke då var fallet för Brunius. Hans ekonomiska situation blev ohållbar i Lund och han nödgades ta tjänstledighet för att i stället ägna sig åt klassiska studier hemma i Tanum. Våren 1818 fick Brunius emellertid genom Tegnér's förmedling en tjänst som informator i Stockholm hos klädesfabrikören Johan Sakarias

Tillander, bosatt på Söder. Enligt Brunius egen uppgift var Tillander "en belevad, ordentlig och allvarsam man, och hans fru hade ovanlig bildning och godt hufvud". I övrigt bestod familjen av tre söner och en 14-årig dotter som med tiden skulle bli adjunktens hustru. Tillanders hade ett stort borgerligt umgänge som Brunius fick deltaga i. Hans vistelse i Stockholm kom att sträcka sig över mera än tre år och blev av mycket stor betydelse i flera avseenden. Han fick tillgång till lärda samlingar och förbindelser med litterärt och vetenskapligt verksamma personer bl. a. P. A. Wallmark, som gav ut *Allmänna Journalen*, och Anders Lindeberg, Stockholms Postens redaktör. Han blev även god vän med författaren P. A. Granberg och umgicks både med Lars Johan Hierta och Lorenzo Hammarsköld. Han hade sålunda förbindelser med representanter både för den litterära "gamla" och den "nya skolan". Han umgicks med och samarbetade i Stockholm även med sin promotionskamrat i Lund, den blivande riksantikvarien Johan Gustaf Liljegren som sedan 1816 var anställd hos Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia och samtidigt var bibliotekarie hos Lunds universitets kansler Lars von Engeström. Genom Liljegren kom Brunius i förbindelse med von Engeström och fick tillgång till hans rika bibliotek. Kanslern var även i hög grad intresserad av Brunius och Liljegrens gemensamma arbete inom den nordiska fornforskningen.

Brunius intresse för detta område hade väckts tidigt, till en del kanske därför att hans hemsocken Tanum är ovanligt rik på hällristningar. Redan sommaren 1815 började han studera och registrera hemtraktens fornminnen och framför allt hällristningarna. Dessa studier resulterade 1818 i en liten avhandling, där ristningarna och deras innehåll beskrevs och teorier om deras uppkomst och ålder framlades. Under sin samvaro med von Engeström, som själv var starkt intresserad av nordisk fornforskning, omnämnde Brunius sin studie; von Engeström läste den och fann den värd att utgivas. Den var rikt illustrerad med Brunius egna noggrant utförda teckningar. Han ritade med krita ett rutnät över ristningen och ett motsvarande nät på ritpapperet, sålunda samma teknik som konstnärer sedan gammalt använt då de uppförstorat sina skisser till monumentalmålningar, ehuru det i Brunius fall icke var fråga om förstoring utan om förminskning.

På grund av de höga kostnaderna, särskilt för illustrationerna, blev studien aldrig tryckt. Under Stockholmsåren utarbetade Brunius även tillsammans med Liljegren det fornminnesbeskrivande arbetet *Nordiska fornlemningar* som utkom häftesvis med början 1819. Publikationen består av avbildningar med korta beskrivande texter om en eller ett par sidor. Det arkeologiska intresset följde Brunius livet ut även om byggnadsforskning snart blev hans främsta intresse. Så sent som år 1868 utgav han en sammanfattning av sina åsikter i hällristningsfrågan genom arbetet *Försök till förklaringar över hällristningar*.

I början av år 1820 blev den ordinarie adjunkten i grekiska i Lund ledig och Brunius sökte och fick befattningen samma år. Med den följde en lön av 150 rdr b:o om året, men den blev icke ledig att utbetalas förrän om fem år varför Brunius fick tjänstledighet under ytterligare två terminer. Då blev även den latinska adjunkten ledig. Tegnér önskade då att Brunius skulle få även denna tjänst, emedan en sådan sammanslagning hade den fördelen att det blev en adjunkt mindre som gick utan lön. Planen förverkligades på våren 1821 då Brunius utnämndes till adjunkt även i romersk värtalighet och poesi. Trots detta ansåg han sina utsikter på den akademiska banan så osäkra att han beslöt sig för att övergå till den prästerliga. Med hänsyn till sina lärdomsmeriter begärde han hos Kungl. Maj:t att i Lund få försvara en teologisk avhandling utan att dessförinnan ha avlagt präst- och pastoral-examen. Domkapitlet i Göteborg avstyrkte men regeringen biföll i augusti 1822 på villkor att avhandlingens ämne bestämdes av konsistoriet i Lund. Det av konsistoriet förelagda ämnet blev: Vederläggning av neologernas falska metod att tolka trons artiklar. Avhandlingen bedömdes med betyget berömlig och Brunius prästvigdes den 4 december 1823 i Lunds domkyrka.

Just som Brunius beslutat sig för att överge den akademiska banan förändrades läget helt genom att Tegnér kandiderade till, och även fick, den ledigblivna biskopsstolen i Växjö. Tegnér betraktade från början Brunius som sin lämpligaste efterträdare men ändrade sig sedan han blivit biskop. Han framförde då som motkandidat en av sina vänner. Den 24 april 1824 utnämndes emellertid Brunius till innehavare av professuren i grekiska med återopande av Tegnér ursprungliga förord. Någon professorslön blev dock icke

för hans del ledig förrän 1832. Som professor skötte Brunius sin undervisning, men hans vetenskapliga produktion inom det språkvetenskapliga området blev mycket obetydlig. Han kom i stället under sin följande långa levnad huvudsakligen att verka som arkitekt, restaurator samt arkitektur- och konsthistorisk författare.

Brunius första arbete som restaurerande arkitekt gällde Lunds domkyrka. Den var under 1800-talets början ganska förfallen både till det yttre och det inre, men interiören hade i allt väsentligt behållit sin medeltida form. Rummet var delat i en lägre västlig och en högre östlig del. Den västra delen var lekmännens; under den östra, "prästkyrkan", fanns kryptan. Banden mellan domkyrkan och universitetet var starka. Det 1666 grundade universitetet hade till en början intet eget hus, varför undervisningen skedde i domkyrkans prästkyrka till dess det nuvarande "Lundagårdshuset" 1685 överläts till universitetet. Prästkyrkan användes dock ännu på 1800-talet som universitetets högtidssal, där installationer och promotioner ägde rum. Universitetet var också genom rektor och två professorer, av vilka den ene var domprost, väl företrätt i domkyrkorådet som bl. a. svarade för kyrkans underhåll och ekonomiska förvaltning. Brunius hade 1831 valts till rektor, och då domprostbefattningen vid tillfället var vakant valdes han även till ordförande i kyrkorådet. Han tog genast itu med domkyrkan och dess omgivningar. En mängd hus och skjul som omgav kyrkan revs, en åtgärd som samtidigt hade sin motsvarighet mångenstädes på kontinenten. Ett huvudproblem var kyrkans orgel. Den var från 1600-talet, och dess fasad stod på lektoriemuren som avgränsade prästkyrkan mot väster. Kungl. Maj:t beslöt 1831 på en 1824 av domkyrkorådet gjord framställning att ett nytt orgelverk skulle få uppsättas i prästkyrkans östligaste del framför eller inuti absiden.

Brunius motsatte sig detta. Han ansåg att orgeln skulle placeras i väster över huvudingången och han vann gehör för sin mening. Överintendents-ämbetet sände ned arkitekten Axel Nyström för att utreda frågan. Han anslöt sig till Brunius mening och 1832 biföll Kungl. Maj:t att orgeln skulle få uppställas i mittskeppets västligaste travé. Detta beslut fick vittgående konsekvenser. Nyström ansåg att det var omöjligt att sedan orgeln flyttats bibehålla kyrkans tudelning; dess

båda delar borde förenas med en bred trappanläggning i mittskeppet. På anmodan av domkyrkorådet utarbetade Nyström en kombinerad plan för de båda rummens förening och för restaurering av hela kyrkan och detta förslag godkändes av Kungl. Maj:t den 4 maj 1833. Det har varit olika meningar om från vem idéen till trappförslaget kommit, om från Nyström eller från Brunius. Enligt Grandien var uppslaget Nyströms.

På platsen och i Skåne i övrigt fann man ingen som ansågs kompetent att leda arbetet varför Nyström föreslog att Brunius skulle åtaga sig uppgiften. Han påtog sig den, enligt egen uppgift "mera av nitälskan för den uråldriga byggnaden än av förtroende till min förmåga". Han var emellertid en även praktiskt mångkunnig man och han organiserade närmast på medeltida vis en "stenhuggarehytta" vid domkyrkan och instruerade själv dess stenhuggare. Sandstenen togs från Höör, från ungefär samma stenbrott där man på 1100-talet hämtat stenen till domkyrkan.

Innan den planerade trappanläggningen kunde påbörjas måste den stora lektoriemuren jämte tvärmurar och medeltida gravkamrar rivas och detta ödesdigra arbete skedde med för tiden mindre vanlig omsorg. De byggnadsdelar som avlägsnades uppmättes och antecknades, och talrika lösa fynd av allehanda slag tillvaratogs, förtecknades och förvarades. De finnas nu i Lunds universitets Historiska museum.

Brunius fann att kyrkans murverk var långt mera skadat än han tänkt sig, och han måste göra betydande ommurningar av bl. a. kyrkans 16 pelare som alla reparerades i varierande utsträckning. Åtgärder vidtogs även för att rädda kryptan som var mycket skadad, främst av fukt. Även en del av kyrkans yttertak lades om och interiören putsades. Restaureringen avslutades hösten 1836 och i september samma år återinvigdes kyrkan. Parallellt med reparationen hade Brunius utarbetat manuskriptet till en monografi, Nordens äldsta metropolitankyrka, som utkom ungefär samtidigt med återinvigningen 1836.

Domkyrkorådet hade beslutat att Brunius för arbetsledningen skulle ha 3 rdr b:o pr arbetsdag. Slutsumman blev 3 189 rdr b:o svarande mot 1 063 arbetsdagar. Hela restaureringen kostade ungefär 28 000 rdr b:o.

Brunius restaurering utsattes genast för ganska skarp kritik även från hans vänner, bl. a. biskop Faxé som hade starka antikvariska intressen. Även

Henrik Reuterdahl ogillade den nya trappanordningen som icke gav det önskade resultatet att förena kyrkans båda rum till ett. Kritiken var berättigad och problemet var och är olösligt om man icke offerar kryptan och därtill var Brunius lyckligtvis icke villig. Uppdelningen av kyrkan var en ursprunglig anordning men så icke "prästkyrkan" i den storlek den hade före restaureringen. Den hade utvidgats mot väster av ärkebiskop Jacob Erlandsen vid mitten av 1200-talet. Den utvidgade delen borde därför enligt Brunius mening avlägsnas. Förändringen var olycklig och domkyrkans interiörproblem kan enligt recensentens mening knappast lösas arkitektoniskt tillfredsställande på annat sätt än genom att interiören i huvudsak återföres till den form den hade före förändringen genom Brunius, och detta torde numera vara ogörligt sedan trappan vunnit hävd och även fått en viktig funktion vid de akademiska promotionerna.

Lunds universitets äldsta huvudbyggnad, det s. k. Lundagårdshuset, uppfört under slutet av 1500-talet, var på 1830-talet mycket förfallet och hade alldeles otillräckliga utrymmen varför det måste restaureras och påbyggas. Brunius hade genom ledningen av domkyrkoarbetena styrkt sig vara "förfaren i byggnadskonsten" varför han anmodades att göra ritningar och kostnadsförslag till om- och påbyggnad av huset. Enligt förslaget skulle arbetet kosta ungefär 21 000 rdr b:o. Dåvarande rektorn, matematikprofessorn Carl Johan Hill, fann detta vara för dyrt, varför han utarbetade ett eget enklare förslag som beräknades komma att gå på ungefär 7 000 rdr b:o. Båda förslagen insändes sommaren 1835 till universitetets kansler, kronprins Oscar, som remitterade dem till arkitekten Axel Nyström. Denne gjorde ett tredje förslag, som var en kompromiss mellan de båda insända, och det förordades både av kanslern och av överintendentensämbetet. Nyströms ritning stadfästes av Kungl. Maj:t våren 1836 och i ett brev från kanslern till akademien föreslogs att Brunius "med sine insigter och sin kända drift" skulle leda byggnadsarbetet. Det sattes i gång under Brunius ledning 1837 och var färdigt 1839. Det ombyggda huset blev tegelbyggnad i nyromansk, av Brunius benämnd "nygrekisk eller byzantisk" stil. Formgivaren var dock Nyström; Brunius förslag var onekligen ganska diletterantiskt med dåliga proportioner.

Brunius hade under arbetenas gång förvärvat

betydande kunskaper bl. a. i fråga om medeltida byggnadsteknik, och publiceringen av domkyrko-beskrivningen ökade hans prestige som arkitekt och byggnästare. Domkyrkan krävde ytterligare reparationer och då annan kompetent person icke fanns att tillgå på platsen förordnades Brunius som domkyrkoarkitekt år 1838. Som sådan ledde han restaureringsarbetena under 20 år. För dessa arbeten, som redan tidigare skildrats av O. Rydbeck och E. Newman, redogör Grandien ganska utförligt i kapitlet Fortsatt reparation av Lunda-domen. Särskilt bör nämnas att Brunius räddade kryptan. Han satte stöd under dess valv, tog bort kolonnerna, lade ny grund under dem och satte dem åter på plats. År 1859 vid 67 års ålder lämnade han befattningen och efterträddes året därpå av Helgo Zettervall.

Ställningen som domkyrkoarkitekt fr. o. m. 1838 gav Brunius ytterligare auktoritet i byggnadsfrågor, och han kom att arbeta som praktiserande arkitekt och arkitekturhistorisk författare under hela sitt återstående liv. Redan 1836 hade han fått uppdrag att avge förslag till utvidgning och restaurering av Hörups kyrka i Kristianstads län. Den var en 1100-talsbyggnad av kalksten med rektangulärt långhus, lägre och smalare kor med absid och ett västtorn bredare än långhuset. Den tillhör sålunda den stora gruppen av sydsvenska kyrkor med breda västtorn. En lantbyggmästare som först tillfrågats hade föreslagit att norra långhusmuren skulle rivas, kyrkan breddas och försees med ett nytt halvrunt avslutat kor; rummet skulle vidare försees med ett flackt tunnvalv av trä. Brunius underkände helt detta förslag och i sitt motförslag anger han de riktlinjer enligt stilriktighetens princip efter vilka han i fortsättningen skulle komma att arbeta. Han framhöll att i Skåne fanns en mängd små kyrkor i "byzantinsk" och "germanisk", dvs. i romansk och gotisk stil. De borde restaureras i den stil i vilken de ursprungligen byggts. Sådana kyrkor kunde utvidgas på två sätt. Det ena var att förlänga långhuset, det andra att bygga till korsarmar mot norr och söder. Det förra sättet kunde icke komma till användning i Hörup därför att man då måste riva antingen ko-ret eller tornet. I stället rekommenderades det andra sättet att bygga korsarmar mot norr och söder och förse dem med trappgavlar och blinderingar. Om så skedde, framhåller Brunius, skulle man icke kunna tro annat än "att hufvud- och tillbyggnader tillkommit samtidigt med hvar-

andra" vilket från hans synpunkt var önskvärt. Trävalv borde icke förekomma utan de tillbyggda korsarmarna skulle förses med kryssvalv liksom kyrkan i övrigt. Författaren framhåller att Hörup blev en prototyp för behandlingen av Brunius kyrkobyggnadsärenden. Då ritningarna ingavs till överintendentsämbetet för granskning gjorde ämbetet invändningar och omarbetningar; Brunius protesterade men omsider fastställde Kungl. Maj:t det omarbetade förslaget. De föreslagna korsarmarna slopades i det fastställda förslaget för Hörup. Koret och absiden revs och kyrkan förlängdes med två kryssvälvda travéer mot öster. Arbetet kunde igångsättas först 1847 elva år efter det Brunius fick uppdraget. Man kan förstå Brunius indignation. Hans förslag var trots allt långt skonsammare mot den värdefulla historiska byggnaden än ämbetets. Ärendets behandling inledde den långa strid mellan Brunius och Överintendentsämbetet som för den förre pågick livet ut med beskyllningar och motbeskyllningar. Brunius beskyllde ämbetet för att sakna tekniskt kunnande och arkitektur- och konsthistoriska kunskaper; ämbetet betraktade Brunius som en dilettant utan arkitektonisk utbildning. Båda hade i viss mån rätt — särskilt Brunius. Författaren har utförligt redogjort för striden men utrymmet medger icke ett referat.

Förhållandet mellan Tegnér och Brunius, utförligt skildrat i arbetets tolfte kapitel, visar en likartad motsättning. Om de medeltida kyrkorna var för små rekommenderade Brunius tillbyggnader och för nybyggnader medeltida former. Han propagerade för den medeltida byggnadskonsten både för dess eget värdes skull och som mönster för sin samtids arkitektur. Tegnér fann de små medeltida templen, ofta träkyrkor, vara trånga, mörka och otidsenliga. Han fordrade ljusa luftiga och lättöverskådliga kyrkorum med om möjligt plats för alla församlingens medlemmar. Han rekommenderade vanligen rivning och nybyggnad i nyklassicismens arkitekturformer; i Småland byggdes en mängd kyrkor av detta slag i vad som kallats den "tegnerska ladustilen".

Brunius verksamhet både som kyrklig arkitekt och som profan byggmästare blev omfattande och författaren redogör för hans verksamhet i båda formerna. Bland kyrkor som Brunius restaurerade kan nämnas Skegrie, Löderup, Mariakyrkorna i Ystad och i Helsingborg, Heda i Östergötland och Växjö domkyrka. Då den sistnämnda skulle

restaureras tog Tegnér "för gammal vänskaps skull" kontakt med Brunius — författaren lämnar öppet om det skedde på eget initiativ eller ej. Hur som helst blev det ett av Brunius minst lyckade arbeten. Han byggde även nya kyrkor, bland dem Kristinehamns, som blev den förnämsta bland hans egna arkitekturskapelser.

Under behandlingen av detta ärende kulminerade striden mellan Brunius och Överintendentsämbetet och den avgjordes till Brunius fördel. Församlingen hade 1841 uppdragit åt arkitekten J. F. Åbom att göra förslag till ny kyrka. Det avlämnades samma år och visade en klassicistisk byggnad. Församlingen godkände förslaget men hade icke tillräckliga medel för dess utförande utan begärde statsbidrag vilket beviljades av riksdagen 1845. Byggnadsdirektionen, vars ordförande var borgmästaren Elis Wahlund i Kristinehamn, anmodade länsbyggmästaren Carl Salin i Karlstad att leda arbetet. Denne åtog sig uppdraget men ogillade Åboms ritning, och så gjorde även biskop Agardh i Karlstad som föreslog att man i stället skulle vända sig till Brunius. Sockenstämman gick med på detta i mars 1846 och beslöt att Åboms ritningar skulle uppvisas för Brunius "som anses för den förste arkitekten i riket". Agardh som kände Brunius sedan sin lundatid skrev till honom och bad honom göra ett eget förslag om han icke gillade det Åbomska. Detta liknade enligt Brunius mera "en danssal än ett Herrans hus". Hans eget förslag blev en treskeppig pseudobasilika av tegel i gotiska former. Dess mittskepp, förlängt med ett tresidigt avslutat kor, hade ungefär dubbel bredd mot sidoskeppen; i väster två, i plan kvadratiska, torn lika breda som sidoskeppen och mellan dem en förhall. Den och hela kyrkan föreslogs få kryssvalv av tegel. Sidoskeppens två östligaste travéer hade kraftiga stråvpelare och över dem i norr och söder en gavel med blinderingar. Dessa två travéer och koret hade mycket höga och smala fönster. Vid utförandet förändrades de båda gavelpartierna av överintendentsämbetet till två mycket korta korsarmar.

Sockenstämman godtog Brunius förslag ehuru det beräknades bli mycket dyrare än Åboms. Kostnaden beräknades till 62 000 resp. 50 000 rdr b:o. Då det Åbomska förslaget redan var fastställt av Kungl. M:t, måste fastställelsen upphävas. Överintendentsämbetet stödde Åboms förslag bl. a. med motivering att det var billigare.

Även Brunius förslag kunde dock godkännas om en del av ämbetet föreslagna korrigeringar vidtogs. På detta svarade Brunius ilsket och fränt. Ämbetets slutliga ställningstagande blev, att då församlingen vägrade att bygga efter Åboms ritning och Brunius nekade att ändra sina, beslöt ämbetet att föreslå "hela byggnadens inställande och reparation av gamla kyrkan". Så blev det emellertid icke. Vid föredragningen i konseljen stöddes ämbetets uppfattning av föredragande statsrådet, men Oscar I beslöt personligen "efter statsrådets övriga ledamöters underdåniga tillstyrkan" att fastställa Brunius ritningar utan ändringar. Här tog sålunda Brunius hem spelet.

Inom profanarkitekturen var Brunius likaledes livligt verksam särskilt i Skåne, där romantiken och nygotiken hade högkonjunktur. Bland hans arbeten kan nämnas Jordberga, där han ombyggde herrgården och även gjorde inredningar i gotisk stil. Egendomen försågs också med nya ekonomibyggnader i samma stil bl. a. en ladugårdsbyggnad med trappgavlar, rikt ornerade med blinderingar. Sövdeborgs slott restaurerade — eller rättare sagt ombyggde — Brunius i samma stil och Knutstorp ornerade han med påbyggda gavlar m. m., liksom också Trolleholm. Detta gods fick även ladugårdsbyggnader med mäktiga trappgavlar och blinderingar av ungefär samma slag som vid Jordberga. Brunius var högt skattad som arkitekt av många skånska godsägare men hans svaga sidor som arkitekt framträder mera i hans profanbyggnader än i hans kyrkor. Hans starka sida var hans självförvärvade kunskaper särskilt angående medeltida byggnadsteknik. Då han började sin bana var han ren dilettant både som arkitekt och som byggmästare, men han förvärvade med tiden goda kunskaper. Om dem och om den nygotiska arkitekturens uppkomst och utveckling ger författaren besked i två utförliga kapitel, Nygotiska strömningar i England, Frankrike och Tyskland samt Nordiskt återsken.

En utförlig skildring ägnas även Brunius forskning och konsthistoriska författarskap. Hans första mera betydande arbete på detta område, Nordens äldsta metropolitankyrka, som utkom 1836, har redan omnämnts. Det efterföljdes av en beskrivning av Dalby kyrka och kloster 1840 och en om Glimmingehus 1844 samt året därpå av en utförlig skildring av Kärnan i Helsingborg. Under början av 1850-talet nådde hans författarskap sin höjdpunkt med tre tätt på varandra följande böcker:

Skånes konsthistoria (1850), Konstanteckningar under en resa år 1849, tryckt 1851, samt en utökad och omarbetad andra upplaga av Nordens äldsta metropolitankyrka, publicerad 1854. År 1860 utkom vidare Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857 och 1864—66 det stora verket Gotlands konsthistoria. Det sistnämnda arbetet och Skånes konsthistoria är de första systematiska undersökningar som gjorts av Sveriges medeltida arkitektur. Brunius kan med skäl betecknas som grundläggare av den svenska arkitekturhistoriska vetenskapen. Hans arbeten inom detta område är visserligen nu föråldrade, men de har sitt bestående värde däri att de lämna så många upplysningar om sådant som numera är förstört, försvunnet och förvanskat.

År 1859 frånsade sig Brunius ledningen vid Lunds domkyrka för att i fortsättningen mera ostört kunna ägna sig åt sitt författarskap och sina återstående byggnadsuppgifter. För domkyrkan ansåg han sig icke behöva känna någon oro. Han hade nämligen innan han avgått som domkyrkoarkitekt i ett betänkande, daterat i sept. 1858, givit anvisningar om hur restaureringen borde fortsättas. Han hade även föreslagit att en detaljerad besiktning skulle verkställas av de arbeten som utförts under hans ledning. Besiktningen gjordes av dåvarande majoren vid flottans mekaniska kår Johan Byström som också hade i uppdrag att yttra sig om den fortsatta reparationen. Utlåtandet gav en mycket positiv värdering av Brunius insatser och det följde i stort sett Brunius egna anvisningar om hur arbetet borde fortsättas. Men fortsättningen blev en helt annan. Som efterträdare i tjänsten som domkyrkoarkitekt inträdde som redan nämnts den 29-årige Helgo Zettervall som helt underkände både Brunius arbete och de principer denne tillämpat. Hans avsikt, uttryckt med hans egna ord, var att bygga om kyrkan till det skick den "i det hela ursprungligen kunde hava haft". Han ville icke endast avhjälpa bristerna utan skapa ett enhetligt och stiltroget byggnadsverk och göra "den en gång komplett restaurerade kyrkan till ett harmoniskt — med dess ursprungliga idé överensstämmande — helt". Zettervall tillämpade — som allom bekant är — dessa principer på det hänsynslösaste sätt i Lund under hårt men verkningslöst motstånd från Brunius, som 1861 återinträtt i domkyrkorådet. Zettervall rev bl. a. de båda västtornen till grunden och byggde helt nya

torn. Brunius, besviken och maktlös, dog i sitt hem vid Kiliansgatan i Lund den 12 november 1863.

Avhandlingens slutkapitel, Personligheten, är för långdraget med onödigt många likartade uppgifter om Brunius stridbarhet, lättstötthet och enivishet och om hans ovana att bruka svordomar och grovkorniga uttryck. Det skulle ha vunnit på att förkortas avsevärt. Därefter skulle recensenten ha funnit det naturligt att placera det här ej refererade första kapitlet, Brunius inför eftervärlden, som författaren valt att sätta före huvudframställningen. Boken har goda illustrationer, men man skulle önska flera, särskilt planer. Även en läsare som icke är helt okunnig om Lunds domkyrka kan ibland vid läsningen behöva se på en plan av kyrkan, men den saknas varför man måste söka den på annat håll. Ett så stort arbete som detta måste givetvis innehålla en del fel och missuppfattningar. De jag funnit vid genomläsningen är jämförelsevis få och jag finner icke anledning att här uppehålla mig vid dem. Referatet har av utrymmesskäl fått lov att göras mycket ofullständigt.

Mitt totalintryck av boken är att den är ett gediget, mångsidigt lärt och ovanligt lättläst vetenskapligt arbete. Det är en akademisk avhandling av den sort som nu skall avlösas av magrare alster. Om den är den sista konsthistoriska avhandlingen av det gamla slaget, så är den en värdig slutprodukt. Författaren skall ha en särskild éloge för de sinnrikt valda citat vilka som motto är satta över vart och ett av bokens 22 kapitel.

Martin Olsson

Göran Graninger & Sven Tägil (red.):
Historia i centrum och periferi, 1—3.
Esselte studium. Stockholm 1973. 1 004
s., ill.

Föreliggande arbete är i första hand tänkt som en lärobok i historia för gymnasieskolan. Den är dock upplagd så, att den kan tjäna som ett behändigt uppslagsverk även för en bredare allmänhet.

Tidigare har man varit van vid att läroböcker i historia författas av en eller ett par personer med ofta ett ojämnt resultat som följd. Här har

ett stort antal experter, i första hand historiker, gett sin syn på utvecklingen inom egna forskningsområden. Därvid har olika historiesyner kunnat komma till uttryck. På grund av detta har mycket av gammal slentrian rensats bort och många nyare forskningsresultat har blivit tillgängliga i en överskådlig form.

Ett annat drag i boken är att elitperspektivet, som förr präglade de flesta läroböcker, till stor del har övergivits till förmån för en historia "i periferin".

Vad som gör verket särskilt intressant är också, att insprängt i den löpande texten finnes en mängd s. k. kulturhistoriska essäer på i regel två sidor vardera, även de författade av experter på respektive område. Dessa ämnesområden är i första hand allmän kulturhistoria, konsthistoria, litteraturhistoria, idé- och lärdoms historia, socialhistoria, medicinhistoria och musikhistoria. Men var tog etnologin och etnologerna vägen? Jo, i den tredje delen, som behandlar 1900-talet finnes två essäer, en om bostäder av Mats Hellspong och en om familjen av Orvar Löfgren. Genom endast dessa båda bidrag och deras placering i tidsavsnittet efter 1945(!) verkar det som om läroboksredaktörerna först i redigeringens elfte timme upptäckt denna historiska vetenskap. Jag vill dock inte mena, att det är fel att placera in etnologerna i nutiden — tvärtom, men man skall inte glömma att etnologi i första hand är en historisk vetenskap och som sådan betytt mest för utforskandet av den äldre folkliga kulturen. Idag är också intresset stort för vår gamla bondekultur även bland skoleleverna vilket alltså mera kunde beaktas.

De nämnda essäerna är tilltänkta som aptitretare och man får hoppas att de trots den finstilta utformningen inte bara hoppas över av historielärarna. I samband med dessa essäer skulle man också önska att det upplystes om till vilken vetenskap respektive avsnitt hör, dvs. att eleverna innan de kommer till universitetet klart fått vetenskap om att det finns mer än en historisk vetenskap. Förhoppningsvis kommer dock kanske ändå detta till allmän kännedom i framtiden, då det visar sig att många historielärare redan nu kompletterar sin utbildning med bl. a. etnologi.

Trots de många nya greppen vill jag slutligen omnämna att det finns mycket gammalt kvar som befäster elitperspektivet även i denna lärobok. Jag tänker i första hand på epokindelningen, men

detta är förmodligen en nödvändighet betingad av läroplanen.

Kurt Genrup.

Ove Arbo Høegh: Planter og tradisjon. Floræn i levende tale og tradisjon i Norge 1925—1973. Universitetsforlaget. Oslo 1974. VIII + 751 s., ill.

Under naturhushållningens tid tog man tillvara en mängd vilda växter eller delar av dem. De användes som råmaterial inom olika områden. Till byggnader, verktyg, husgeråd, som medicin, mat och som spånadsämnen. Barnen gjorde lek-saker av dem. Osv.

Professor Ove Arbo Høegh är en av de rätt tunnsådda forskare som ägnar sig åt både naturvetenskap och humaniora. Han är egentligen botaniker, men han är långt ifrån analfabet när det gäller etnologi och språkforskning. Andra vetenskaper vågar jag inte yttra mig om. Men man skulle nästan vilja göra en jämförelse med Carl von Linné när det gäller mångsidigheten av hans intressen.

Den bok som Høeg nu gett ut är en diger lunta. Och givetvis är Planter og tradisjon inte ett arbete som man sätter sig och sträckläser. Men man läser med stort intresse och behållning valda delar. Och sedan läser man fler delar. Och sannolikt läser man dem mer än en gång.

Vad handlar då boken om? Jo, i första hand traditioner om växter. Traditioner som i våra dagar allt snabbare förintas. Det är uppgifter från sagesmän över hela Norge under närmare femtio år — med traditioner mångdubbel tid tillbaka — som författaren har samlat och här redovisar. Som botaniker tillämpar han gängse botanisk indelning av växterna, men han påpekar också, som allaredan den danske språkforskaren Marius Kristensen 1911 antydde, att "folkelige slekts- og artsbegreper er annerleds enn de som botanikerne opererer med". En inte oväsentlig del av den folkliga botaniken är växternas användning inom medicinen. Här har den gamla medicinska "vetenskapen" och den folkliga erfarenheten kompletterat varandra.

Den språkliga sidan, dvs. växtnamnen, har Høeg ägnat stort utrymme. Cirka 500 växters namn har han behandlat. Han avstår från att

jämföra de norska namnen med andra länders, och han redogör också för orsakerna härtill. Men man får beundra hans språkliga kunskaper när det gäller de norska namnen.

Om man jämför användningen av vissa växter i Norge och i Sverige så finner man, att det inte är någon större skillnad. Tag t. ex. björken, *Betula*. Den används som ved, och naturligtvis skulle den huggas vid viss tid. Olika i olika trakter. Björkkvistar användes till kvastar och vispar. Och i barnuppföstran hade björkriset sin givna och betydelsefulla plats. Nävern användes till taktäckning, för tillverkning av näverkontar, fiskegarnsflöten, samt för barkning av fisknät m. m. Saven brukade framför allt barnen tappa av, men den användes också i hushållet. Den olja, som man torrdestillerade av björknäver, kallades i Sydsverige ryssolja, och den bands bl. a. i en klut om halsen på fåren, när de släpptes ut på bete, för att skydda dem för räven, men det tycks inte vara känt i Norge.

Prästkragen, *Chrysanthemum leucanthemum*, som ofta blandas samman med baldersbrå, *Matricaria inodora*, är i Norge liksom i Sverige en orakelblomma. Man plockar strålblommorna en och en och uttalar för varje "blad" ett ord ur en ramsa. Vill man veta vem man blir gift med rabblar man i Norge t. ex.: "Prest — prost — enkemann — ungar — fattigmann — stakkar." I min hemtrakt i sydligaste Småland kunde det heta: "Prost — präst — klockare — väktare — horehäst." Men det var också många andra spådomar prästkragen kunde ge både i Norge och i Sverige.

När det gäller hasseln är det givetvis nötterna som spelar den främsta rollen. Nötgissningar var omtyckta lekar bland barnen i hela Norden, inte minst vid jultiden. Det är säkerligen ett område som vore värt ett mer ingående studium. Rätt lustigt är, att den "neperev" som är avbildad på s. 301 i Høegs bok visar många likheter med den räv av nötter, som min mor kände från sydligaste Småland.

Att enen i Norge liksom i Sverige varit av stor betydelse framgår av att den i Høegs bok fått hela 22 sidor. Linnéan har i Norge haft en utbredd användning mot hudsjukdomar, tydligen mer än i Sverige (jfr. V. J. Brøndegaard i Svenska Linnésällskapets årsskrift 1959).

Detta är bara några slumpvis valda exemel på Høegs gedigna kunskaper om växter i folklig an-

vändning och magi och om de folkliga växtnamnen jämförda med min mer sporadiska kännedom om motsvarande sydsvenska förhållanden.

Det är svårt att i en kort recension ge rättvisa åt Høegs imponerande arbete. Det innehåller så mycket och omfattar så skilda områden inom botanikens, magins, etnologins och språkvetenskapens områden, att man endast kan ge ett råd till alla intresserade: Läs boken!

Sten-Bertil Vide

Gilbert Svensson: Stildrag hos våra frankotecken 1—2. Meddelanden från Postmuseum 34—35. Stockholm 1970 och 1973. 170 + 152 s., ill.

Chefen för Postmuseum, Gilbert Svensson, började redan som ung konsthistoriestuderande i Ragnar Josephsons seminarium i Lund att vetenskapligt forska i de svenska frimärkenas estetiska historia. Ett av resultaten härav är en lång rad artiklar i Postmusei årsbok *Posttryttaren* över ämnet *Stildrag hos våra frankotecken*. Dessa artiklar har nu gjorts lättare tillgängliga sedan *Poststyrelsen* utgivit dem i två samlingsband. Även den som inte är filatelist kan här hämta många konst- och kulturhistoriskt intressanta upplysningar. Inte minst museimän torde kunna få glädje av innehållet, här ges nämligen goda tips om frimärkenas möjligheter att utnyttjas i utställningssammanhang.

Förf:s artiklar utgör främst en hyllning till de konstnärer, gravörer och typografer och det avancerade lagarbete som ligger bakom slutprodukten — det färdiga frimärket. Många är de konstnärspersonligheter som lyfts fram ur anonymiteten och ges en välförtjänt uppmärksamhet. Först 1955 infördes principen att gravörens och kostnärens namn skall sättas ut i frimärkets nedre marginal där ofta även tryckåret appliceras. Böckerna är långt ifrån några frimärkskataloger. I stället är de mycket rikt illustrerade konsthistoriska och tryckeritekniska kommentarer till vår frimärksproduktion 1855—1968. Inte heller de internationella utblickarna saknas.

Del 1 omfattar tiden 1855 t. o. m. Gustaf V:s regeringstid, del 2 de senare årens editioner. Framställningen omfattar sammanlagt tio artiklar. De flesta gäller någon eller några konstnär-

profiler. Samtidigt följs en kronologisk linje där de tekniska och stilistiska förändringarna hela tiden uppmärksammas. Man är tacksam över att förf. inte inskränkt sig till att enbart behandla de faktiskt utgivna frimärkena och postala hel-sakerna (kortbrev, aerogram etc.) utan följer varje utgåvas tillkomsthistoria. Man får alltså tillfälle att studera konstnärernas arbete från de första förslagen (ofta tävlingsförslag) till slutprodukten.

För rec., som har sin dagliga gärning förlagd till Statens Historiska Museum, var det av särskilt intresse, att ett kapitel i del 2 behandlar Konst och konsthantverk från forntid till medeltid. Mig veterligt har ingen museiman tidigare uppmärksammat detta ämne ur filatelistisk synpunkt. Här liksom i de övriga artiklarna ges bakgrundsfakta som inte finns redovisade någon annanstans. Sedan 1855 har enbart det svenska postverket givit ut över 800 olika frimärken. Från mitten av 60-talet har utgivningstakten accelererat och en motivförnyelse skett — detta på initiativ av förre chefen för Postverket Nils Hörjel. Postverket har också inrättat ett "Postverkets konstråd för förberedande av nya frimärken". Många av de senare årens utgåvor har direkt eller indirekt haft samband med våra museala och kulturvårdande institutioner men initiativet till de nya märkena synes i allmänhet ha kommit från Postverket självt. Det finns all anledning för nämnda institutioner att i framtiden noga följa frimärksutgivningspolitiken och hänga med på ett aktivt sätt genom att bidra med förslag till nyutgåvor. Och nyutgåvorna kommer vare sig man anser det önskvärt eller inte, de utgör nämligen en god inkomstkälla för Statsverket. Det informations- eller propagandavärde ett frimärke kan ge får betraktas som stort. De små etiketterna trycks ju i allmänhet i miljonupplagor och brukar ges ett tilltalande utseende som lockar till närmare studium. Frammärkena är helt enkelt vår mest spridda multikonst. Gilbert Svensson vill med sina böcker fylla ett tomrum och öppna våra ögon för de kostnärliga och motivmässiga kvaliteterna hos våra frankotecken. Man önskar honom all framgång härmed.

Jan Peder Lamm

Lars Svensson: **Nordisk paleografi.** Handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov. Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie A nr 28. Studentlitteratur. Lund 1974. 262 s., ill.

Att läsa gamla handskrifter är inte alltid lätt. Men inom många forskningsgrenar får man kontakt med urkunder av olika slag, som man måste ta del av. Det gäller inte enbart "forskare av facket" utan också sådana som har forskningen som hobby, t. ex. släktforskare och dem som ägnar sig åt lokalhistoria. Paleografin är ju en hjälpvetenskap som sysslar med äldre handskrifter och som också söker särskilja eller identifiera olika handstilar, datera handskrifter m. m.

Det har sedan länge funnits i tryck publicerade handskriftsprov från skilda tider som underlag för studier och kurser i paleografi, men de har i regel gett rätt bristfälliga upplysningar om och kommentarer till texterna. Det har varit bl. a. kursledarnas uppgift att ge kommentarerna. Man har saknat en rejäl lärobok i paleografi. Men den bristen har nu avhjälpats.

Lars Svensson, som har sitt dagliga arbete på Svenska Akademiens ordboksredaktion, har mött svårigheterna när det gäller att läsa handskrifter. Det märker man när man läser hans bok *Nordisk paleografi*. Och han är mycket grundlig i sin framställning.

Inledningsvis tar förf. upp skriftens historia och sedan redogör han för vårt alfabets ursprung och utveckling. Givetvis handlar boken i första

hand om den svenska skriften, men förf. behandlar också de nordiska grannlänternas skrift mycket ingående, även den isländska.

Det äldsta bevarade originaldiplomet på svenska är från 1330, och från 1400-talet blev svenskan allt vanligare som brevspråk och ersatte latinet, vilket dock fortfarande var det mest brukade i kyrkliga skrivelser och traktater med främmande makter. När det gällde våra sydliga grannländer var medellågtyskan ett ofta använt språk, och många danismer smög sig också in i en hel del skrivelser. Hur språket och skriften i en skrivelse var utformade berodde mängden gång på var skrivaren hade fått sin utbildning.

Något som ofta vållar en ovan handskriftsläsare en hel del besvär är förkortningarna. Svensson ger många exempel på sådana i sin redogörelse för handskriftenas ortografi, och även sifferbe-teckningarna tar han upp.

Men *Nordisk paleografi* är inte enbart en *beskrivning* av hur man skrev. Största delen av boken upptas av skriftprov i faksimile från 1100-talet och fram till förra seklet. Dessa texter har transkriberats och försetts med fylliga kommentarer. Inte minst användbara för icke rutinerade handskriftsläsare är de sammanställningar av varierande bokstavstyper från olika tidsepoker som förf. gjort. Litteraturhänvisningarna är också av stort värde. En del rättelser har fogats till på ett lösblad. De gäller huvudsakligen petitesser, men de är ett exempel på författarens noggrannhet.

Sten-Bertil Vide

KORTA BOKNOTISER

Gottfrid Hintze: Lübecker in Schweden. Lübecker Beiträge zur Familien- und Wappenkunde 1974: 4, s. 1—39.

G. Hintzes uppsats ingår i ett som nr 4 i ovan nämnda tidskrift utgivet temahäfte Lübecker in Ostseeraum. Förf. har ur svenska källor, bl. a. kommerskollegiets protokoll, kyrkböcker, boupp-teckningar och skråarkiv, uppgjort en förteckning på över 600 från Lübeck till Sverige under tiden 1500—1800 inflyttade personer. Källuppgifter saknas men ingår i ett förf. tillhörigt kartotek. Sammanställningen, som förvisso kostat förf. mycket arbete, har främst tillkommit av genealogiskt intresse. Namnen är uppställda i bokstavsföljd och här möter många välbekanta släktnamn.

Att häftet här anmäles beror dock främst på de kulturhistoriska upplysningar namnlistan ger. Den synes kunna komplettera bl. a. tidigare tryckta hantverksförteckningar. Så får vi t. ex. kännedom om att möbelsnickarna i Stockholm Hans Fock, Jochim Rohloff och Michel Wulf (döda resp. 1692, 1741 och 1730) var inflyttade från Lübeck. Detsamma gäller guldsmeden Cornelius Zitski (död 1740) och urmakaren C. B. Eggertz (död 1756), även de i Stockholm. Härkomsten kan ha haft en viss betydelse för produktionens teknik och form.

Av intresse skulle vara att göra en sammanställning av de inflyttades yrken. Sjöfolk och handelsfolk av olika slag är talrikast. Flertalet yrken synes i övrigt vara representerade: bryggare, slaktare och bagare, skräddare och skomakare, kruk-makare, porträttmålare etc. Detta gäller Stockholm, som är helt dominerande i förteckningen. Sporadiskt nämnes även andra orter, t. ex. Göteborg och sydsvenska hamnstäder, men då inga uppgifter lämnas om den lokala begränsningen av genomgått källmaterial kan heller inga slutsatser göras om den geografiska fördelningen av inflyttningarna från Lübeck.

S. S.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Dansk historisk fællesforenings håndbøger. København 1972. 96 s., ill.

Den flitigt verksamme heraldikern Sven Tito Achen har givit ut en liten handledning i Identifikation af anonyme våbenskjolde. Förf. nämner i sin inledning ett antal exempel där heraldiken är

till ovärderlig hjälp. Anmälnaren har i sitt musei-arbete ofta haft anledning att utnyttja heraldiska uppslagsverk för att bestämma ett föremåls ursprung och historia, och kan bekräfta den heraldiska hjälpvetenskapens stora betydelse i dylika fall.

Boken är disponerad som en bibliografi med indelning i olika länder, där de skandinaviska länderna behandlas något utförligare. Varje enskilt verk, som förf. behandlar, får en kortfattad presentation, som åtföljs av en anvisning med ett praktiskt exempel, så att läsaren rätt skall kunna utnyttja resp. arbete och få ut bästa möjliga resultat. Fullt riktigt säger förf. att "exemplerne i denne bog er naturligvis valgt, så de så pædagogisk som muligt demonstrerer, hvorledes de forskellige nøgler m. m. skal benyttes". Förf. har underlättat arbetet för läsekretsen i Danmark genom att ange i vilka danska bibliotek dessa ofta mycket omfattande uppslagsverk finns att tillgå.

En samlad litteraturförteckning över i boken behandlade eller nämnda arbeten saknas, men hade onakligen försvarat sin plats. Som en handbok fyller Identifikation af anonyme våbenskjolde dock väl sitt värv.

J G

Emigrationen och dess bakgrund. Svenska kulturfondens skrifter 5. Ekenäs tryckeri aktiebol. förlag. Ekenäs 1971. 153 s.

Emigrantforskningen blomstrar nu överallt i de nordiska länderna. Det är därför helt naturligt att forskarna gärna samlas för att delge varandra sina resultat och dryfta gemensamma problem. I juli 1970 ordnades ett dylikt symposium kring emigrationsforskningen, i synnerhet den finlandssvenska, i Sideby i Finland. I kongressen deltog också forskare från Sverige och U.S.A. De föredrag som då hölls har nu utgivits. De behandlar alla den aktuella situationen från skilda synvinklar: emigrationsforskningens nutida läge, dess infallsvinklar och metoder och dess problemställningar. En avdelning upptager rapporter av olika forskare om deras syn på emigrationens återverkan i ekonomiskt, kulturellt, religiöst och politiskt hänseende. Även redogöres i särskilda artiklar för de åtgärder som vidtagits och om försöken till samordning i den finlandssvenska forskningen. Slutligen lämnas en synnerligen behövlig, noggrann om än översiktlig bibliografi rörande den finländska emigrationsforskningen under olika tider.

Hg Pl.

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson. 10:—
- Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm* av Erik Andrén. hft 54:—, inb. 60:—
- Nils Månsson Mandelgren* av Ake Stavenow. 44:—
- Eskimo Marriage* av Rolf Kjellström. 65:—
- Folkdräkter* av Anna-Maja Nylén. hft 50:—, inb. 56:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén. 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén. 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátýás Szabó. 34:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson. 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark. 17:50
- Spelkort* av John Bernström. 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow. 45:—
- Gunnar Olof Hylltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus. 20:—
- Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* av Per Brahe, utg. och kommenterad av John Granlund och Gösta Holm. 68:—
- Villabebyggelse i Sverige 1900—1925* av Elisabet Stavenow-Hidemark. 68:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow. 38:—
- En Södergrabb växer upp* av Cyrus Wallén. 11:90
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspsiska* av Mats Rehnberg. 7:—
- Smycken i svensk ägo*. 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer. 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk. 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg. 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall. 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson. 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén. 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg. 48:—
- Gubbyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad. 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad. 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålarkbok* redigerad av Sigurd Wallin. 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren. 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin. 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg. 9:—

Priser exkl. moms

Nya böcker från
NORDISKA MUSEET

Simrishamn

En gammal stad på Österlen
av Erik Andréén
Pris 19: 50

I Sölvesborg på 1800-talet

av Rut Liedgren
Pris 55: 25

Träskoadel

En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900.
av Barbro Bursell
Pris 58: —

Kulturvård och samhällsbildning

av Sverker Janson
Pris inb. 75: —

I sågverksrörelsens tjänst

av Tage Hedborg
I pocketserien Normus, pris 15: —

Samtliga priser exkl. moms.

Genom bokhandeln eller direkt från Nordiska museet, 115 21 Stockholm.